

..... *Neerlandica*
Extra Muros

Jaargang 42
nummer 3
oktober 2004

..... Inhoud

- Miranda van Rossum & Roel Vismans
1 *Cultuur in leergangen Nederlands als vreemde taal voor beginners*
- Veronika Havlíková
26 *Nederlandstalige literatuur in Tsjechië sinds 1990. Receptie van de Nederlandse en Vlaamse literatuur na de val van de muur*
- Dolores Ross
33 *Vertaling en receptie van Nederlandstalige literatuur in Italië*
- Marion Boers
43 *Vis vitalis. Kroniek cultuur en maatschappij*
- P. de Kleijn
52 *Vaktaal. Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen*
- 57 *Besprekingen en aankondigingen Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur. 1596–1957 & de orale literatuur. 1957–2000 (H.J. Boukema); ‘Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda’. Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda Aurea (Dieuwke van der Poel); Schnittpunkte. Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter (Mirjam Gabriel-Kamminga); Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw (Nelleke Moser); Politische Auffassungen im niederländischen Drama des 17. Jahrhunderts (Theo Hermans); Die Shoah erzählt: Zeugnis und Experiment in der Literatur (Ralf Grüttemeier); De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548–1673) (Maria Calvo González); Een leven in woorden. J.H. van Dale – schoolmeester – archivaris – taalkundige (Frida Balk); n/f (Inter)culturele studies. (Jessica Brouwer); Kunsten in beweging. Cultuur en migratie in Nederland 1900–1980 (Judith Gera); Mag ik u tutoyeren? Aanspreekvormen in Nederland n/f 2. (Roel Vismans); Onderzoek en praktijk tussen twee talen (Roel Vismans); Usage-based approaches to Dutch. Lexicon, grammar, discourse (Reinier Salverda); Venloos, Roermonds en Sittards / Utrechts, Veluws en Flevolands / Sallands, Twents en Achterhoeks (Roel Vismans)*
- William Z. Shetter
82 *Column*
- 83 *Auteursinformatie nem 3, 2004*

..... *Cultuur in leergangen Nederlands
als vreemde taal voor beginners*

1. Inleiding¹

In het internationale circuit van het vreemdetalenonderwijs is in de afgelopen tien à vijftien jaar overduidelijk het inzicht doorgebroken dat een taaldocent ook expliciet cultuur kan, ja zelfs moet doceren. Het doel van een culturele component in een taal cursus is dat de student niet alleen de gebruikelijke taalvaardigheden worden bijgebracht, maar ook de nodige zogeheten ‘interculturele vaardigheden’. Zoals dat met nieuwe wetenschappelijke en educatieve inzichten gaat, heeft dit besef langzaamaan geleid tot theoretische onderbouwing, publicaties, congressen en congresbundels. Van lieverlede is er vanzelfsprekend ook een (internationale) groep specialisten verschenen die op die congressen spreken en die boeken en bundels redigeren.

Een andere recente ontwikkeling in het discours van het taalonderwijs is dat de student meer en meer centraal moet staan. Misschien houdt het één zelfs wel een beetje verband met het ander. In ieder geval is de combinatie van die twee nieuwe inzichten een goede aanleiding om de studentenervaring met die groeiende nadruk op cultuur in het taalonderwijs eens te onderzoeken. Dat proberen we in dit artikel te doen aan de hand van gegevens uit een enquête onder beginners, waarin hun gevraagd werd naar hun kennis over diverse culturele thema’s en concepten, naar hun verwachtingen van wat ze aanvankelijk dachten te gaan leren over Nederlandse en Vlaamse cultuur, en naar hun uiteindelijke persoonlijke ervaring met dat cultuuronderwijs. De thema’s en concepten waarover de vragen in de enquête gaan, zijn gedestilleerd uit een aantal leergangen die we voor dit doel hebben bekeken. Hier worden die leergangen ook kort geëvalueerd, nadat we eerst het begrip cultuur hebben gedefinieerd en wat uitgebreider zijn ingegaan op de achtergrond van het begrip ‘interculturele vaardigheden’.

1.1 Cultuur

Beheydt (2003, 17–18) wijst erop dat een antropologische publicatie uit 1952 al ‘maar liefst 169 definities’ van cultuur besprak. Blijkens een verwijzing in Claes en Gerritsen (2002, 12) was dat aantal veertig jaar later vrijwel verdubbeld. Onze doeleinden zijn te bescheiden om daar nog iets aan toe te voegen, dus wij volgen wat Beheydt en Van Kalsbeek (2003, in hetzelfde cursusboek over inter-

culturele vaardigheden) over cultuur te zeggen hebben. Beheydt legt uit dat de meeste hedendaagse definities van cultuur te vatten zijn binnen twee verschillende 'opvattingen': de 'idealistische' en de 'antropologische'. De idealistische opvatting betreft cultuur met een hoofdletter: 'de hogere expressie van de geest, zoals die tot uitdrukking komt in bijvoorbeeld literatuur, kunst en muziek'. De antropologische cultuuropvatting omvat veel meer: het is de 'totale "levensstijl van een samenleving"' (volgens een definitie van Bouman uit 1964). 'Daar valt dus nagenoeg alles onder wat in een bepaalde samenleving te zien is: hoe men eet, drinkt, praat, loopt, feestviert, maar ook de kunst, de godsdienst, en de normen en waarden'.

Van Kalsbeek (2003, 64–66) voegt daaraan toe dat het '[v]oor het vreemdeta-
lenonderwijs [...] nuttiger [is] om binnen de antropologische definitie nog een
onderscheid te maken tussen behavioristische en cognitieve definities'. De
eerste ziet 'cultuur als een verzameling waarneembare kenmerken, zoals
kleding, (manier van) eten en gedragsregels'. Bij de tweede gaat het niet zozeer
om waarneembare zaken, maar om 'de manier waarop mensen naar de wereld
kijken en waarop ze verschijnselen ordenen en classificeren'. Dat onderscheid is
belangrijk en houdt er rekening mee dat cognitieve culturele verschijnselen
vaak in de taal zelf zijn gecodeerd. Dat leidt er dan toe dat je cultuur met hoofd-
letter en behavioristische culturele verschijnselen nog wel 'apart van taal' kunt
onderwijzen, maar niet de 'mentale processen en programmeringen' die
'cultuurbepaald zijn'.

Voor de extramurale neerlandistiek is het in dit kader van belang dat Claes en
Gerritsen (2002) een meer algemeen antropologische definitie hanteren, terwijl
bij Van Baalen et al. (2003) de cognitieve definitie van cultuur de nadruk krijgt
(wat overigens ook het geval is in de kring van Byram waar hieronder naar
verwezen wordt). Ludo Beheydt verzorgt twee keer per jaar een 'Kroniek van
cultuur en maatschappij' in NEM en belicht alledrie de opvattingen over cultuur
die hierboven kort besproken zijn. Uit wat nog volgt zal duidelijk worden dat die
in ons onderzoek naar de studentenervaring van cultuur- en/in taalonderwijs
ook alledrie meespelen.

1.2 Interculturele vaardigheden

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat een goede leergang in ieder
geval helpt de aandacht van de student te vestigen op het cognitieve aspect van
cultuur, en daarnaast liefst ook de andere twee aspecten aan de orde stelt. Wat
zijn in deze context de opvattingen over een 'goede' leergang? Beheydt (2003,
29–36) plaatst die vraag in historisch perspectief door de rol van cultuur in de
diverse methodologische scholen van taalonderwijs uit de twintigste eeuw te
bespreken. Bij de communicatieve methode aangekomen merkt hij dan op:

In de communicatieve methodes is het deelnemen aan de doeltaalcultuur
nog vaak impliciet het doel. Zelden wordt het culturele verschil geproblemati-
seerd of belicht. Toch merken we nu een ontluikend interculturalisme [...].

Volgens Beheydt is uit communicatieve leergangen de ‘interculturele aanpak’ voortgekomen.² De interculturele aanpak

gaat [...] ervanuit dat de leerder met zijn eigen culturele identiteit en dus met zijn eigen gekleurde bril de doeltaal bekijkt. Het ideaal van de communicatieve spreker uit de jaren tachtig is nu verruimd tot dat van de interculturele spreker.

[...]

Een vreemde taal leren is nu uitgebreid tot het verwerven van een taal in haar culturele betekenis. Dit vooronderstelt bij de spreker een culturele gevoeligheid, en wel een dubbele culturele gevoeligheid. De leerder moet gevoeligheid verwerven voor de ander en het andere, maar hij moet in even grote mate oog krijgen voor zijn eigen levenswijze, attitudes, normen en waarden. De ‘interculturele spreker’ is de leerder die zich bewust is van de culturele bepaaldheid van het taalgebruik. Op grond daarvan heeft hij de vaardigheid ontwikkeld om onbekende culturele fenomenen te analyseren en te interpreteren. Mede daardoor is hij in staat tot een beter begrip van de ander.

Beheydt grijpt hier terug op de ideeën van Michael Byram en Claire Kramsch, twee taal-en-cultuur-goeroes die al in de jaren tachtig over dit onderwerp publiceerden. Byram (1997) presenteert een heus onderwijsprogramma voor de interculturele spreker waarop we hier helaas niet diep kunnen ingaan. Van belang voor ons is dat Byram (1997, 31–38) vijf factoren onderscheidt die een rol spelen bij de interculturele communicatie³ en die hij Franse labels geeft. Twee van die factoren zijn voorwaarden voor goede interculturele communicatie. Ten eerste is dat kennis: zowel feitelijke kennis (van de eigen én de andere cultuur) als kennis van menselijke interactieprocessen. Hiervoor gebruikt Byram het label *savoirs*. De tweede voorwaarde is dat de spreker zijn gesprekspartner met openheid benadert en geen waardeoordelen over hem velt.⁴ Dit noemt Byram *savoir être*. Twee verschillende vaardigheden spelen verder ook een rol bij interculturele communicatie. Om goed intercultureel te communiceren moet je culturele verschillen kunnen interpreteren en verbanden ertussen kunnen leggen (*savoir comprendre*). Maar je moet die verschillen en andere culturele gegevens in de eerste plaats ook kunnen blootleggen (*savoir apprendre*). Tenslotte komen al die kennis, attitudes en vaardigheden je niet zomaar aanwaaien. Op de een of andere manier moet je een kritisch cultureel bewustzijn ontwikkelen, een *savoir s’engager*.

Bij ons onderzoek naar de studentenervaring gaat het vooral om de feitelijke kennis, die een belangrijke voorwaarde is voor goed intercultureel verkeer. We hebben in de inleiding echter al gezegd dat de culturele thema’s voor onze enquête zijn gedestilleerd uit een aantal leergangen en het kan geen kwaad om bij een bespreking van die leergangen ook stil te staan bij de mate waarin ze (al dan niet systematisch) aandacht besteden aan de verwerving van interculturele vaardigheden en aan een interculturele attitude.

2. Interculturele communicatie in leergangen

In hoeverre worden die vijf verschillende soorten *savoirs* van Byram door diverse leergangen Nederlands als vreemde taal gestimuleerd? We hebben ons beperkt tot leergangen op beginnersniveau en zijn begonnen met de volgende vijf (we geven een korte versie van de titel en noemen de precieze uitgave; zie voor overige details de bibliografie):

Code Nederlands (2e druk, 8e oplage, 2001; afgekort als *CN*);
Help! 1 (herziene versie die eerst in 1998 uitkwam; ongewijzigde herdruk 2002);
Lagelands (2001);
Teach Yourself Dutch (2003; afgekort als *TYD*);
Vanzelfsprekend (7e druk, 2003).

De selectie werd ingegeven door onze beslissing studenten Nederlands aan universiteiten in de angelsaksische wereld over hun leerervaring te enquêteren en doordat we ervan uitgingen dat dit de meest gebruikte leergangen zouden zijn. Uit de tekstboeken van deze vijf leergangen hebben we vijftien globale thema's gedestilleerd waarover we vervolgens de enquête hebben samengesteld. Een van de enquêtevragen ging over de bij het onderwijs gebruikte leergang en daaruit bleek dat er nog een zesde was die regelmatig werd gebruikt, namelijk *Dutch. An Essential Grammar* (afgekort als *DEG*; eerdere uitgaven staan beter bekend als *Introduction to Dutch*; hier is de uitgave uit 2002 gebruikt die volgens het voorwoord de 8e editie is). Ook *DEG* wordt dus in deze korte evaluatie meegenomen.

Een eerste indruk van wat de auteurs van een leergang zelf denken over de rol van cultuur en de manier waarop ze die aanbieden, kan men krijgen van het voorwoord, de inleiding en/of de flaptekst. Vier van de zes leergangen verwijzen daar expliciet naar de verwerving van kennis over de Nederlandse cultuur, maar dat gebeurt wel steeds op een manier die de cultuur ondergeschikt aan de taal lijkt te maken. In de *Preface* van *DEG* wordt de rol van de zogenaamde *practice text*, die aan het eind van iedere les staat, besproken. Die teksten hebben vier verschillende doelen, waarvan de laatste is studenten 'enigszins bloot te stellen aan diverse aspecten van de [Belgische en Nederlandse] cultuur'.⁵ In de *Preface* van *Lagelands* omschrijven de auteurs⁶ in zes korte punten wat voor cursus ze in gedachten hadden. Het zesde punt daarvan luidt: '[een cursus die] dienst doet als bekendmaking met de maatschappij en cultuur van het Nederlandssprekende gebied van Europa aan het begin van de eenentwintigste eeuw'.⁷ Het doel van *TYD* is blijkens de *introduction* 'u bekend te maken met de basisprincipes van de Nederlandse taal en u enig inzicht te geven in de Nederlandse (en in een mindere mate de Vlaamse) cultuur'.⁸ Op de achterkaft van *Vanzelfsprekend* staat: 'Aan de hand van korte, levendige leseenheden worden de circa 20.000 frequentste woorden, de basisgrammatica en de nuttigste taalhandelingen van het Nederlands aangeboden en ingeoeffend. Daarnaast is *Vanzelfsprekend* een directe kennismaking met de Vlaamse samenleving'.

De tekstboeken van *Code Nederlands* en *Help* richten zich nergens op verwerving van culturele kennis, maar in de docentenboeken wordt er wel op ingegaan, met name op de manier waarop cultuur aangeboden wordt (c.q. dient te worden). In het *Docentenboek* van *Help* gebeurt dat wanneer het zich richt op het gebruik van leesteksten (2.2): ‘Teksten over culturele aspecten van Nederland dienen niet alleen om informatie te geven over de Nederlandse cultuur, maar ook om uitwisseling teweeg te brengen [...]’. Op de rol van uitwisselingen tussen studenten komen we nog terug in paragraaf 2.2. De *Docentenhandleiding* van *CN* (iii) zegt over cultuurverschillen en -overeenkomsten:

Het is vanzelfsprekend dat [...] verschillen bij beginnende tweede-taalleerders een grote rol spelen. Mensen die nog niet zo lang in Nederland zijn en de taal nog niet spreken, zullen vooral oog hebben voor wat anders is. Het is goed om die verschillen expliciet te benoemen en te bespreken. In een latere fase van het proces van acculturatie komt er meer aandacht vrij voor de overeenkomsten.

Dit komt in *CN* verder tot uiting in het oefenmateriaal en elders in de handleiding zelf.

2.1 Kennis

Impliciet wordt er vrij veel kennis over de Nederlandse cultuur aangeboden, en door de tekstboeken bladerend kom je de volgende vijftien thema's tegen:

1. Eten en drinken
2. Feestdagen (hiermee wordt bedoeld nationale feest- en gedenkdagen en festivals)
3. Winkelen en geld
4. Nationale organisaties en instellingen
5. Landschap en steden
6. Architectuur
7. Literatuur (dit wordt breed geïnterpreteerd)
8. Media (kranten, tijdschriften, omroep)
9. Musea (dit wordt breed geïnterpreteerd als ‘kunst en musea’)
10. Uitgaan en vrijetijdsbesteding
11. Politiek
12. Gewoontes en tradities
13. Studeren
14. Taal
15. Vervoer

Het valt op dat drie van de vijftien thema's (zes, zeven en negen) onder Beheydts idealistische opvatting van cultuur vallen. De overige twaalf thema's vallen onder de antropologische cultuurdefinitie. Een duidelijk onderscheid tussen de behavioristische en cognitieve cultuurdefinities is binnen de twaalf thema's niet altijd even goed te maken. Het is niet onze bedoeling in de

bespreking van de vijftien thema's die nu volgt een rangorde op te stellen van de zes leergangen met betrekking tot hun aandacht voor cultuur. We willen vooral laten zien hoe culturele thema's gebruikt worden en waar de hiaten zitten.⁹

Of een leergang aandacht besteedt aan een bepaald cultureel thema of niet, is mede afhankelijk van het publiek waarop hij zich richt. Zo is het thema studeren belangrijk voor universitaire studenten, maar niet voor zakenmensen. Het komt dan ook in slechts drie van de zes leergangen voor, maar alleen in *Lagelands*, dat zich heel expliciet richt op studenten in het wetenschappelijk onderwijs, staat het duidelijk centraal. Deze cursus komt op diverse plaatsen terug op de Nederlandse studeer- en studentencultuur. Zo is een van de personages lid van een faculteitsraad, ontmoeten andere personages elkaar in de bibliotheek en gaan ze in de mensa lunchen, en wordt er op blz. 76 aandacht besteed aan het Nederlandse beoordelingssysteem. Maar ook het feit dat de hoofdpersoon, een Engelse uitwisselingsstudent in Rotterdam, blut raakt en een baantje moet zoeken via een uitzendbureau is indicatief voor het thema. Een dergelijke uitdieping nodigt ook uit tot vergelijken, het *savoir apprendre* van Byram (1997), bijvoorbeeld wanneer de hoofdpersoon verzucht dat de studiecultuur 'hier inderdaad anders' is dan in Engeland (145). De vraag is natuurlijk of studenten dat ook zo ervaren.

Sommige thema's lijken eerder een bepaalde belangstelling van de auteurs te weerspiegelen. Architectuur komt in maar drie leergangen voor, maar de auteurs van *TYD* vinden het blijkbaar het interessantst. Dat blijkt onder andere uit het hoofdstuk over wonen. Niet alleen leer je daar de gebruikelijke woordenschat (zoals woon-, eet-, slaap- en badkamer; keuken, douche, balkon), maar ook andere aspecten van de Nederlandse wooncultuur (het gebruik van woonvergunningen door gemeentes; het verschil tussen een huis en een woning) passeren de revue. De les eindigt met een korte leestekst over moderne woningbouw waarin naar de paalwoningen van Blom in Rotterdam wordt verwezen. Hier worden dus drie thema's door elkaar behandeld: diverse gebruiken en gewoontes in de wooncultuur, de rol van de politiek bij het woningbouwbeleid, gemeentelijke instellingen én architectuur. Het illustreert ook goed hoe de diverse definities van cultuur door elkaar worden gebruikt: de *idealistische* in de vorm van een paar zinnen over een bekende architect, de *behavioristische* door te wijzen op de spelregels voor het verkrijgen van een woonvergunning, en de *cognitieve* bij de uitleg van wat het verschil tussen een huis en een woning is.

Op eenzelfde manier gebruikt *TYD* kunst en musea in een les over vakantie waar ook de voltooide tijd wordt aangeboden. De belangrijkste musea van Amsterdam, inclusief een verwijzing naar de Nachtwacht, komen hier op een vrij natuurlijke manier voor, net zoals tekstjes over de Stopera (alweer architectuur) en over de VVV, de ANWB en de *Uitkrant* (nationale organisaties). Dat is heel anders dan in *Help* waar verwijzingen naar kunst en musea verspreid door het boek voorkomen, louter bij wijze van illustratie. Zo staan er in de eerste les (19) vijf foto's van zeventiende-eeuwse schilderijen waarmee de woorden *man* en *vrouw* en de werkwoorden *staan* en *zitten* worden geïllustreerd.

Achterin het boek bevindt zich weliswaar een bronvermelding waaruit opgemaakt kan worden om welke schilderijen het gaat, inclusief de namen van de schilders en de musea waar ze zich bevinden, maar de student leert hieruit niets over de schilderkunst uit de Gouden Eeuw.

De literatuur is het enige idealistische culturele thema dat in alle zes de leergangen voorkomt. Dat zal ongetwijfeld te maken hebben met het feit dat literatuur dé talige cultuuruiting is, maar niet alle leergangen gaan er op dezelfde manier mee om. Bovendien wordt het begrip literatuur hier breed opgevat en behelst het ook columns, kinderversjes, aftelrijmpjes, stripverhalen en cabaret. Bij vier van de leergangen wordt literatuur alleen illustratief ingezet, maar *DEG* sluit af met een hoofdstuk met drie teksten van CAMU uit *de Volkskrant*, elk voorzien van een korte inleiding en een paar oefeningen. In *Lagelands* eindigt ieder hoofdstuk met een gedicht. De interactieve leeromgeving waarin *Lagelands* wordt aangeboden, geeft er ook oefeningen bij en links naar websites over de desbetreffende dichter.

Bij het thema 'eten en drinken' wordt duidelijk hoe moeilijk het eigenlijk is om talige kennis van culturele kennis te scheiden. Iedere leergang bevat wel een tekst over eten en drinken. Bij communicatieve leergangen (en op *DEG* na, waarvan de opzet in de grammatica-vertaaltraditie valt, zijn ze dat allemaal) hoort een taalhandeling als 'smakelijk eten wensen', die door *DEG* overigens ook wordt aangeboden. Bepaalde woorden horen nu ook eenmaal tot de basiswoordenschat die een beginnerscursus dient aan te bieden: brood, kaas, koffie, melk. Maar bij sommige leergangen sluipt meer dan bij andere ook typisch Belgisch, Nederlands of Vlaams voedsel de woordenlijstjes binnen. Vooral *Help* blinkt daarin uit. Dat is de enige leergang waar ook gevulde koeken, krentenbollen, patat met appelmoes en stroopwafels gegeten worden, en waar men naast rode wijn, whisky en melk ook jenever en karnemelk drinkt. Althans, ze komen voor op een soort gigantische boodschappenlijst in een woordenschat-oefening waar de student moet aangeven bij welke winkel je welk product koopt (116). Niet elke leergang gaat daarbij zover om ook bijvoorbeeld de rijsttafel als 'typisch Hollands' te introduceren. *TYD* en *Lagelands* doen dat wel. In de laatste gaat men daarvoor ook naar de toko en wordt de Nederlandse eetcultuur dus eigenlijk net zoals in *Help* aangedragen als een bijproduct van de communicatieve functie 'boodschappen doen'. Verder is het aardig om op te merken dat niet alleen in *Vanzelfsprekend* over de Vlaamse eetcultuur wordt gesproken: *TYD* vermeldt waterzooi en in *Lagelands* wordt melding gemaakt van een bezoek aan een frietkot.

Zo zijn ook de overige thema's in de ene leergang sterker vertegenwoordigd dan in de andere, en wordt niet ieder thema op dezelfde manier geëxploiteerd. Drie leergangen besteden expliciet aandacht aan feesten. *Vanzelfsprekend* doet dat vrij uitgebreid voor Vlaanderen in een les van het laatste hoofdstuk, terwijl *Help* het tamelijk vroeg in het boek doet voor Nederland. Ook in *Lagelands* worden alleen Nederlandse feesten in een tekst besproken. *TYD* is de enige leergang die helemaal niet naar dit thema verwijst. Zelfs Sinterklaas, die nog wel in *CN* en *DEG* optreedt, komt er niet in voor.

In iedere leergang staat wel een tekst over een bepaalde stad, maar er is minder aandacht voor het landschap. Alleen *TYD* besteedt aandacht aan het IJsselmeer (235; het heeft ook een foto van een bollenveld op de kaft) en in *Vanzelfsprekend* staat een tekstje over bevolking, geografie en klimaat (59). De media worden vrij uitvoerig behandeld in *CN* en *TYD*, en politieke structuren en begrippen in *CN* en *Vanzelfsprekend*. *CN* besteedt de meeste aandacht aan organisaties en instellingen met aparte hoofdstukken over gezondheidszorg en onderwijs. Het begrip uitzendbureau komt echter ook uitvoerig ter sprake in *Help*, *Lagelands* en *TYD*. Wat in dit verband ook opvalt, is het feit dat alleen *CN* en *DEG* een kaart van het Nederlandse taalgebied in Europa hebben.

Met kennis over de Nederlandse taal bedoelen we hier kennis over de sociale en/of politieke taalsituatie. *DEG* is de enige leergang die hier uitvoerig op ingaat met een overzicht van enkele pagina's over de naam van de taal, de geschiedenis ervan, en regionale en stilistische variatie. Ook *TYD* besteedt heel kort aandacht aan de naam van de taal en aan het Nederlands in Vlaanderen. In *Vanzelfsprekend* staat er, naast stukjes over het Nederlands en de taal in Vlaanderen, ook een tekstje over het Nederlands in Brussel. En *CN* bevat een stukje over gebaren.

Drie thema's komen er ronduit bekaaid af. Ondanks het feit dat de communicatieve leergangen allemaal aandacht besteden aan de functie 'boodschappen doen', wordt er eigenlijk weinig aandacht besteed aan economische zaken. Het gaat niet veel verder dan wat aandacht voor maten en gewichten. *Lagelands* is na 2002 niet meer herzien en heeft nog een stukje over namen voor Nederlandse munten en bankbiljetten uit de tijd van de gulden (er wordt overigens wel een losse pagina over de euro bijgeleverd). Culturele informatie over (openbaar) vervoer komt ook niet zoveel voor, behalve een vermelding van fietsen en strippenkaarten, die allebei in drie leergangen voorkomen. In *DEG* (85) rijden de Nederlandse treinen 'vrijwel altijd op tijd' en is de HSL ook al in bedrijf. Anderzijds is *DEG* de enige leergang die aandacht besteedt aan de sportcultuur van België en Nederland. Nergens wordt de Elfstedentocht vermeld. Verder besteedt alleen *Lagelands* aandacht aan het uitgaansleven (van Nederlandse studenten), waar studenten blijkens de enquête overigens juist veel van blijken te leren op het gebied van *savoir apprendre*.

Er wordt in de meeste leergangen, behalve in *DEG*, relatief veel informatie verstrekt over gewoontes en tradities. Deze categorie wordt ruim genomen en verwijst bijvoorbeeld naar afspraken maken (door Nederlanders met de agenda in de hand), het vieren van verjaardagen, het gebruik van rouwadvertenties en geboortekaartjes, en zoenen. Maar we vatten er ook het gebruik van clichés en stereotypen onder, en normen en waarden. Dit is uiteraard de categorie waar de cognitieve kijk op cultuur het meest naar voren komt, omdat veel gewoontes en gebruiken in de taal zelf zijn gecodeerd. Het is ook de categorie waar interculturele communicatie de belangrijkste rol speelt. Het meest besproken begrip onder deze noemer is *gezelligheid*. Het is voor buitenlandse leerders van het Nederlands belangrijk om te weten wat de lading van dat begrip is, maar het is ook belangrijk om te weten dat het in Vlaanderen veel minder geladen is dan in

Nederland. Dat leidt dan naar het belang van de culturele verschillen tussen Nederland en Vlaanderen, waarop in *Lagelands* en *Vanzelfsprekend* vrij uitvoerig wordt ingegaan. In dat verband is het wel bijzonder treffend dat maar vier studenten in de enquête aangaven de betekenis van *gezelligheid* te kennen.

Samenvattend kunnen we stellen dat verschillende leergangen verschillende accenten leggen. Soms is dat ingegeven door het publiek waarop men zich richt, soms lijkt het te liggen aan een persoonlijke voorkeur. Culturele kennis wordt ook op verschillende manieren ingezet en overgebracht, maar een aanpak waar culturele kennisoverdracht wordt geïntegreerd met taalkennisoverdracht, en overdracht van idealistische kennis met overdracht van antropologische kennis, werkt het best. Een aantal culturele thema's krijgt weinig aandacht, met name commercie, transport en vrijetijdsbesteding (sport). Ten slotte valt het op dat één thema schittert door afwezigheid: geschiedenis. Hier en daar wordt weliswaar naar historische feiten (zelden persoonlijkheden) verwezen, maar niet genoeg om te zeggen dat de historie van de Lage Landen wordt gethematiseerd.

2.2 Attitude, kennis, vaardigheden en bewustzijn

Van Kalsbeek (2003, 91–100) bespreekt de kenmerken van lesmateriaal dat interculturele communicatie helpt bevorderen. Ze gaat daarbij uit van drie begrippen die dikwijls '[i]n de literatuur over de didactiek van geïntegreerd taal- en cultuuronderwijs [...] naar voren' komen: perspectief, context en dialoog. Die drie begrippen zijn een soort van geleiders voor het bereiken van interculturele competentie. Perspectivering helpt het proces van 'bewustwording van de eigen attitude ten opzichte van andere culturen'. Het is een belangrijk onderdeel van Byrams *savoir être*. Daarbij is een eerste stap dat de leerder zich bewust wordt van de eigen cultuur en eventueel reeds bestaande kennis van de vreemde. Dit gebeurt via het 'mobiliseren van voorkennis', dus expliciet vragen naar wat studenten al weten. Het voorbeeld van Van Kalsbeek (2003, 92–93) is een gesprekje over het kopen van groente dat begint met de vraag naar reeds bekende namen van groentes. Als een van de antwoorden dan 'aardappels' is, is dat aanleiding voor het aanbrengen van een vergelijkend perspectief: in de Nederlandse cultuur zijn aardappels geen groente (men eet immers 's avonds aardappels, groente en een stukje vlees), maar in veel andere Europese culturen wel (Engelsen eten bijvoorbeeld '*meat and two vegetables*'). Voorkennis kan dus gemobiliseerd worden door 'brainstormen en vragen stellen [...], woordvelden maken of associatieoefeningen doen [...], of werken met foto's'.

Context is de eigenlijke culturele kennis die in paragraaf 2.1 is besproken, Byrams *savoirs*. 'Het aanbrengen van een context is van cruciaal belang bij het lezen van teksten in een vreemde taal. Die context moet veel informatie over de cultuur bevatten' en 'kan expliciet worden aangebracht door de docent of het leermiddel' (96), maar natuurlijk ook door de leerder zelf, bijvoorbeeld via een zoekopdracht (hoewel ook dan de docent een cruciale rol lijkt te spelen).

Door middel van dialoog worden ten slotte de interculturele vaardigheden getraind, het *savoir apprendre* en het *savoir comprendre* van Byram (1997).

Hiervoor verwijst Van Kalsbeek naar het werk van Kramersch (1993) en diens dialogische pedagogiek. Door middel van een dialoog (tussen docent en student, maar vooral ook tussen leerders onderling) ontdekt de interculturele leerder de vreemde cultuur en leert hem begrijpen: 'Juist in de gesprekken met elkaar en door samen opdrachten uit te voeren kunnen leerders inzicht krijgen in elkaars culturele baggage' (Van Kalsbeek 2003, 98).

Deze drie 'geleiders', perspectief, context en dialoog, zouden dus helpen het kritisch cultureel bewustzijn, het *savoir s'engager*, van de interculturele leerder te ontwikkelen. Er is weliswaar nooit empirisch bewezen dat dit inderdaad zo is, toch gebruiken wij perspectief, context en dialoog hier als sleutelbegrippen bij onze evaluatie van leergangen wat betreft de verwerving van interculturele communicatieve competentie. Andere toetsstenen daarvoor zijn er namelijk (nog) niet. Verder tekenen we aan dat geen van de hier besproken leergangen zich profileert als een leergang Nederlandse interculturele communicatie. Afgezien van *DEG* zijn het communicatieve taalcursussen. Dat maakt het enerzijds des te interessanter om ze te beoordelen op hun geschiktheid bij het aanleren van interculturele communicatieve competentie. Anderzijds kunnen we niet zover gaan, ze te beoordelen op iets wat ze niet pretenderen te zijn. Veel is dus impliciet.

In *CN* komt perspectief wel vrij regelmatig voor door middel van 'vragen vooraf' bij een tekst (in het oefenboek). Zo horen de volgende drie vragen bij de tekst 'Bij de kleermaker' in les 6 (oefenboek, 99): 'Wat is een kleermaker? Maakt u kleding? Laat u wel eens kleding maken?' Iets dergelijks gebeurt ook in *Help* bij de vragen voor een leestekst. Een goed voorbeeld is 'Naar school in Nederland' (160), een tekst over onder andere de leerplicht. Daar worden vragen bij gesteld als: 'Is er in uw land ook leerplicht? Hoe lang duurt in uw land het basisonderwijs? Is er in uw land ook een verschil tussen openbaar en bijzonder onderwijs?' Het verschil tussen de aanpak van *CN* en die van *Help* is echter dat de vragen in *Help* achteraf komen. Ze zijn dus eerder een stimulans voor een dialoog dan een mobilisatie van voorkennis. Dat is ook het geval in *Lagelands*. De tweede tekst van hoofdstuk 2 gaat over cafés in Nederland. Taak 3 die bij deze tekst hoort, luidt: 'Schrijf een kort stukje (circa 50 woorden) over de kroegen in jouw land. Lijken ze op de kroegen in Nederland? Zo niet, in welk opzicht zijn ze dan verschillend? Schenken ze andere drankjes? Zien ze er anders uit?'¹⁰ Vragen over voorkennis komen ook niet voor in *DEG*, *TYD* en *Vanzelfsprekend*. Het is bij deze leergangen natuurlijk wel heel goed mogelijk om als docent zulke vragen te bedenken bij bepaalde teksten, maar de leergangen zelf werken niet expliciet mee aan het bewustwordingsproces.

Paragraaf 2.1 heeft duidelijk gemaakt dat er in alle zes leergangen allerlei context aangeboden wordt. In iedere leergang gebeurt dat heel expliciet. Zo staat de culturele informatie in *TYD* in duidelijk aangegeven blokjes verspreid door elk hoofdstuk, gemarkeerd met een gestileerde letter 'i'. De andere leergangen geven de culturele informatie een vaste(re) plek: aan het eind van een hoofdstuk, les of deel. *DEG* heeft zijn *practice texts*, maar daarnaast ook een hoofdstuk over internetbronnen. *Vanzelfsprekend* is verdeeld in tien delen met

elk zeven lessen. De laatste les van elk deel biedt specifiek culturele informatie aan (en in sommige delen doen andere lessen dat ook). *CN* en *Help* maken naarmate de cursus vordert veel gebruik van authentieke teksten, zoals folders en krantenrubrieken, waarmee een hoofdstuk afgesloten wordt. En in *Lagelands* staat in iedere les een fictieve column van de hoofdpersoon in de Rotterdamse universiteitskrant over zijn ervaringen in Nederland. De elektronische leeromgeving van *Lagelands* maakt zoekacties op het internet ook mogelijk. Bij de tekst over cafés in hoofdstuk 2 hoort bijvoorbeeld een opdracht waarbij de studenten met gerichte vragen naar de websites van een aantal Nederlandse cafés worden gestuurd.

Er is al eerder verwezen naar de suggestie in het docentenboek van *Help* voor een culturele uitwisseling tussen studenten onderling aan de hand van bepaalde leesteksten. Dit toont duidelijk aan dat de auteurs van *Help* zich bewust zijn van de kracht van dialoog. Het hierboven genoemde voorbeeld over het Nederlandse schoolsysteem illustreert dat ook. De spreekoefening bij deze les gaat over de dagelijkse routine en het is de bedoeling dat hij in tweetallen wordt gedaan. Alleen gaat hij niet zover dat er ook over verschillen tussen de eigen routine en de Nederlandse wordt gepraat, hoewel dat goed mogelijk zou zijn. Ook *Lagelands* maakt regelmatig gebruik van groepswork, maar het aantal keren dat daar interculturele vaardigheden mee worden getraind, is niet zo groot. Bij een tekst over een bezoek aan de dierentuin hoort bijvoorbeeld een spreekvaardigheidsoefening waarin onder andere over het hebben van huisdieren in eigen land moet worden gepraat en bij een tekst over Oud en Nieuw één waarin hetzelfde gebeurt met feestdagen. Aan de andere kant zijn er ook gemiste kansen: bij een tekst over pesten had een gesprek gepast over wat er in het eigen land wordt gedaan om pesten op school te voorkomen; of bij een tekst over het verschil tussen België en Nederland en de daarbij behorende stereotypen is de spreekopdracht een monoloog. De andere leergangen benutten spreekvaardigheid niet of nauwelijks om via dialoog expliciet ook iets te doen aan de verwerving van interculturele vaardigheden. Dat heeft ongetwijfeld soms ook te maken met de doelgroep of de taalonderwijsmethodologie: zo is *TYD* met name gericht op de privéleerder en is *DEG* in de eerste plaats natuurlijk een grammaticaleerboek.

Alle zes besproken leergangen reiken duidelijk context aan. Alle doen dat expliciet, maar de meeste bevatten daarnaast ook andere middelen (teksten, oefeningen, externe verwijzingen) die de student zouden moeten stimuleren tot verder zoeken naar context. Perspectief en dialoog zijn in veel mindere mate aanwezig. Daarmee zal duidelijk zijn dat deze leergangen weliswaar een kritisch cultureel bewustzijn stimuleren, maar daarmee nog niet systematisch interculturele communicatieve competentie helpen aanbrengen. Toch hoeft het niet al te moeilijk te zijn om daar in de toekomst bij een bewuste herziening van het materiaal iets aan te doen.

3. Studentenervaring

Om de kennis van cultuur en de verwachtingen ten aanzien van het culturele element in een taal cursus te kunnen onderzoeken, hebben we een schriftelijke enquête opgesteld. Deze enquête bestond uit een viertal onderdelen: persoonlijke gegevens, culturele thema's, culturele concepten of subthema's en verwachtingen (zie appendix). De vragenlijst is via e-mail verspreid onder studenten in het Engelstalige gebied. De diverse onderdelen van de enquête en de daarin verzamelde gegevens zullen hieronder besproken worden.

3.1 Respondenten

In totaal zijn 27 enquêtes ontvangen. Het is wellicht niet verwonderlijk dat iets meer dan de helft (14) daarvan afkomstig was van studenten uit Sheffield en Hull. In totaal waren 18 respondenten verbonden aan Engelse universiteiten, 8 aan Amerikaanse, en 1 student was afkomstig uit Ierland.¹¹ Voor de meeste van deze studenten (24) was Engels de moedertaal.

De leeftijd van de studenten liep uiteen van achttien tot vijftig jaar. Ongeveer tweederde van de studenten was tussen de achttien en tweeëntwintig jaar oud. De enquête was in principe bedoeld voor beginnende studenten Nederlands, dat wil zeggen, studenten die in het academisch jaar 2003/04 begonnen waren met hun studie. Bij analyse van de vragenlijsten bleek dat 5 studenten al langer dan één jaar Nederlands studeerden. Gezien het geringe aantal respondenten is echter besloten deze studenten gewoon mee te nemen in de analyse, te meer daar uit hun antwoorden bleek dat een langere studiekeerperiode niet noodzakelijk ook meer kennis van cultuur inhield. De meeste respondenten (18) hadden op het moment van het invullen van de vragenlijst tussen de vijf en zeven maanden Nederlands gestudeerd.

Bij de aanvang van hun studie schatte de overgrote meerderheid van de studenten (25) zich als beginner in deze taal in. De enquête vroeg ook welke leergang de studenten gebruikten, en of ze naast taallessen ook aparte literatuur- en cultuurlessen volgden. Wat betreft de gebruikte leergangen is het wederom niet vreemd dat de meest gebruikte leergang (14) *Lagelands* was.¹² Verder werden met name *DEG* (5), *Help* (3) en *CN* (3) gebruikt. Slechts 1 universiteit, London Metropolitan University, bleek geen vast tekstboek te gebruiken, hoewel de studenten wel naar bepaalde leergangen werden verwezen voor zelfstudie. Verder bleek dat de meeste studenten (25) uitsluitend taallessen volgden.

3.2 Culturele thema's

Zoals hierboven al beschreven werd, is op basis van een aantal veelgebruikte leergangen voor beginners een vijftiental thema's bepaald. In de enquête werd de studenten voor elk van deze thema's gevraagd of het behandeld was, en zo ja, waar (taalles, cultuurles, elders) en wat ze erover geleerd hadden. Aan de hand van de antwoorden op deze laatste deelvraag is voor elk thema een aantal 'sleutelwoorden' of sub-thema's geïdentificeerd, die later in dit artikel nader geanalyseerd zullen worden in het licht van Byram's vijf *savoirs*. In deze

Tabel 1: bekendheidsfrequenties van culturele thema's bij respondenten

Thema ¹³	Frequentie
Eten en drinken	26
Taal	24
Landschap en steden	23
Politiek	21
Winkelen en geld	20
Uitgaan	20
Musea	18
Instellingen	18
Feestdagen	16
Literatuur	15
Studeren	13
Gewoontes/tradities	10
Media	10
Architectuur	3

paragraaf zullen we ons beperken tot een meer globale analyse van de gegevens.

Allereerst volgt hier een overzicht van de 'bekendheidsfrequentie' van de thema's (tabel 1).

Dat de categorieën 'eten en drinken' en 'taal' hoog scoren, zal waarschijnlijk niemand verbazen. Wat wel opvalt, is de relatief hoge score voor politiek, en de daarentegen juist vrij lage scores voor gewoontes/tradities en media. Het zou te ver voeren om binnen het bestek van dit artikel uitgebreid op alle thema's in te gaan, maar bij nadere bestudering van de specifieke antwoorden kwamen met name bij de thema's taal, uitgaan, musea, instellingen en literatuur interessante gegevens naar voren. Deze thema's, tezamen met de al eerder genoemde 'opvallende' thema's (politiek, gewoontes, media), zullen nu meer in detail besproken worden.¹⁴

3.2.1 Thema: Politiek

Nederlandse en Vlaamse politiek lijkt een populair thema te zijn, maar wel om enigszins verschillende redenen. Op met name de Amerikaanse universiteiten lijkt hoe dan ook meer aandacht besteed te worden aan 'formele' aspecten van de Nederlandse cultuur dan in Engeland, zoals in dit geval het Nederlandse politieke systeem. In Hull en Sheffield komt dit thema 'gewoon' aan bod in de cursus; één van de leesteksten in *Lagelands* gaat er namelijk over. Dit verklaart ook de hoge frequentie van het sub-thema 'het Vlaamse politieke systeem' (13), aangezien deze leestekst specifiek hierover gaat. Ook *CN* kent een specifiek hoofdstuk over politiek, wat ook expliciet door een van de studenten aan Columbia University genoemd wordt.

Daarnaast valt bij dit thema vooral op dat actuele politieke kwesties, en dan met name immigratie, redelijk frequent als discussieonderwerp gebruikt worden (4).

3.2.2 Thema: Gewoontes/tradities

Afgaand op de antwoorden van de studenten lijkt dit thema onderbelicht te zijn in het beginnersonderwijs; slechts 10 van de 27 studenten geven aan dat dit thema behandeld is. Het soort gewoontes dat genoemd wordt, is ook zeer uiteenlopend, van verjaardagen tot koffie drinken tot Sinterklaas, maar de meeste subthema's worden niet meer dan één keer genoemd.

Als je echter naar de antwoorden bij de andere thema's kijkt, zie je dat het wel meevalt. Feestdagen en daaraan gerelateerde gebruiken worden door 16 studenten genoemd als zijnde behandeld, en bij het thema 'Uitgaan' worden 'sociale regels/gebruiken' (zoals bijvoorbeeld het geven van een rondje) vier keer genoemd. Ook sleutelbegrippen als 'mensen kijken' (twee keer genoemd bij 'Uitgaan' en drie keer bij 'Eten en drinken') en 'fietsen in Nederland' (vier keer genoemd onder 'Vervoer') kunnen zonder al te veel fantasie als 'gebruiken/gewoontes' beschouwd worden. Waarom studenten dit soort dingen niet als zodanig aanmerken, wordt uit de enquête helaas niet duidelijk.¹⁵ Daarnaast valt het op dat de genoemde subthema's niets over normen en waarden zeggen.

3.2.3 Thema: Media

Het thema 'Media' wordt ook weinig genoemd door de studenten. Veel van de genoemde subthema's zijn ook duidelijk zaken die, afgaande op de analyse van de leergangen, niet op basis van het tekstboek behandeld zijn, zoals BVN (Het Beste van Vlaanderen en Nederland), films en dergelijke. Deze relatief geringe aandacht voor Nederlandse en Vlaamse media wordt door sommige studenten als een gemis ervaren, zo blijkt uit hun antwoorden onder het enquêteonderdeel 'Verwachtingen'. Op de vraag 'Wat ontbreekt er volgens jou in de cursus?' antwoordde bijvoorbeeld een van de studenten: 'Misschien iets meer over bekende Nederlandse publicaties, zoals kranten, tijdschriften en dergelijke'¹⁶ (Sheffield).

3.2.4 Thema: Taal

Dat het thema 'Taal' veel genoemd wordt, is natuurlijk niet vreemd. Interessant bij dit thema zijn de genoemde subthema's. Daarbij valt vooral de categorie 'discourse particles' op, die door drie studenten genoemd werd. Dat die drie allemaal uit Sheffield afkomstig zijn, is gezien de onderzoeksinteresses van een docent ter plaatse (tevens een van de auteurs van dit artikel) niet al te verbazingwekkend.

Verder werden met name genoemd regionale verschillen in taal, zowel binnen Nederland (10) als tussen Nederland en Vlaanderen (9), en dan voornamelijk in uitspraak.¹⁷

3.2.5 Thema: Uitgaan

Zoals later in dit artikel meer in detail besproken zal worden, kunnen de meeste sleutelwoorden of subthema's ondergebracht worden onder de noemers 'feitenkennis' (bijvoorbeeld 'strippenkaart' onder 'Vervoer') of 'taalhandelingen'

(bijvoorbeeld 'betalen' onder 'Winkelen en geld'). Het is daarom des te opmerkelijker dat onder het thema 'Uitgaan' ongeveer eenderde van de subthema's als meer inzichtelijk aangemerkt kan worden, in die zin dat ze getuigen van een zekere mate van bewustheid van culturele gebruiken en regels. Onzes inziens vallen de volgende categorieën hieronder:

- sociale regels/gebruiken
- verschillen eigen land/Nederland
- 'mensen kijken'
- tijdstip waarop uitgegaan wordt
- cafécultuur.

Een aantal citaten ter illustratie:¹⁸

Over de cultuur van cafés en terrasjes, hoe ze verschillen van Engelse pubs en de hobby 'mensen kijken' (Sheffield).

We hebben iets geleerd over sociale regels, zoals het geven van rondjes. (Berkeley).

De verschillen tussen uitgaan in Groot-Brittannië en Nederland, zoals tijden, wat mensen doen, etc. (Sheffield).

3.2.6 Thema: *Musea*

Bij dit thema viel het vooral op dat studenten het breder geïnterpreteerd hebben, namelijk als 'kunst' in het algemeen. Dit komt vooral naar voren in het feit dat er een behoorlijk aantal beroemde kunstenaars (en dan met name schilders) genoemd wordt, waarbij naast Van Gogh (4) vooral Vermeer (3) relatief vaak voorkomt. Vermoedelijk hangt dit samen met het verschijnen van de roman *Girl with a pearl earring* van Tracy Chevalier, die onlangs ook verfilmd is.

Daarnaast is het interessant dat er bij dit thema door twee studenten specifiek verwezen wordt naar een taaloefening gebaseerd op een schilderij van Van Gogh. In deze oefening (afkomstig uit *Lagelands*) moesten studenten het schilderij *De aardappeleters* beschrijven, waarbij het dan met name ging om duratieve constructies zoals 'De vrouw is aan het eten' en 'Ze zitten koffie te drinken'. Deze oefening was zo opgezet dat de studenten naast het oefenen van een talige constructie ook een stukje cultuur (met een grote C) meekregen, wat gezien de respons een geslaagde opzet lijkt te zijn geweest.

3.2.7 Thema: *Instellingen*

Hoewel vrij veel studenten aangaven dat dit thema behandeld was, kwalificeerde een aantal van hen dat met toevoegingen zoals 'een beetje' en 'gedeeltelijk'. Dit gebeurde ook wel bij andere thema's, maar vooral bij dit thema kregen wij de indruk dat de studenten hier graag meer over hadden geleerd. Kijk bijvoorbeeld naar de volgende citaten:¹⁹

Niet zo heel erg veel. Wat informatie over de Nederlandse Spoorwegen, VVV, maar niets is in detail behandeld (Sheffield).

Zulk soort dingen zijn in het voorbijgaan genoemd terwijl verschillende andere onderwerpen behandeld werden (Nottingham).

Alleen hoe ze dingen aankondigen op het treinstation (Sheffield).

3.2.8 *Thema: Literatuur*

Wat bij dit thema vooral opviel, was een opmerking van één van de studenten in antwoord op de vraag of dit thema behandeld was:

Nee, het is een taal cursus. We hebben wel wat Jip en Janneke gelezen²⁰ (London Metropolitan University).

Daaraan zou je twee conclusies kunnen verbinden. Ten eerste dat taal en literatuur in de ogen van de studenten twee compleet gescheiden dingen zijn. Dit beeld wordt echter niet ondersteund door de antwoorden van de andere studenten, die de eventueel behandelde teksten wel als 'literatuur' aanmerken, en aangeven dat deze doorgaans in de taalles behandeld zijn (14 van de 15).²¹

Verder zou uit het antwoord van deze student afgeleid kunnen worden dat teksten geschreven voor kinderen geen literatuur zijn. Eén andere student maakt ook een opmerking met betrekking tot dit soort teksten, namelijk:

In de les hebben we eenvoudige teksten voor kinderen gelezen. Ik veronderstel dat dit op ons niveau ook als literatuur telt²² (Columbia).

Dit klinkt echter minder negatief, en ook uit antwoorden van andere studenten die kinderliteratuur noemen, kan opgemaakt worden dat ze deze gewoon als literatuur beschouwen, en er geen speciale status aan toekennen.

3.3 Culturele concepten

Naast de culturele thema's hebben we in de enquête ook een aantal culturele concepten opgenomen, en de studenten gevraagd of ze ermee bekend waren, en zo ja, wat deze volgens hen inhielden.²³ De vijf door ons geselecteerde concepten waren de volgende:

- Sinterklaas
- friet
- strippenkaart
- gezelligheid
- Suske en Wiske.

Deze concepten zijn gekozen uit de lijst met thema's en bijbehorende subthema's zoals die naar voren is gekomen uit de analyse van de leergangen. Bij de selectie van de concepten hebben we gekeken naar (volgens ons) bekende

en minder bekende onderwerpen (bijvoorbeeld strippenkaart versus gezelligheid). Verder hebben we ook twee concepten met een Vlaams tintje opgenomen (friet, Suske en Wiske). De meeste onderwerpen zijn vrij concreet, met uitzondering van 'gezelligheid'.

Zoals te verwachten stond Sinterklaas met stip op nummer één – 25 van de 27 studenten wisten wie dit was. Over het algemeen wisten ze er ook vrij uitgebreid over te vertellen. Zo wisten veel studenten dat Sinterklaas begin december (17) op een stoomboot (8) uit Spanje (10) komt, samen met Zwarte Piet (17).

Wat verder opviel is dat veel van de definities Sinterklaas omschreven als 'de Nederlandse kerstman'. Hieraan kun je zien dat studenten haast als vanzelf parallellen trekken tussen de eigen en de vreemde cultuur (vergelijkbaar met Byrams *savoir apprendre*). Sommige studenten zijn daarin genuanceerder dan anderen: de definities varieerden van 'Santa Claus' (daarmee complete equivalentie van de twee begrippen suggererend) tot 'de Nederlandse kerstman' tot 'ongeveer vergelijkbaar met onze kerstman' (daarmee aangevend dat dit verschillende, maar wel verwante begrippen zijn). Met name deze laatste categorie zou je kunnen indelen onder Byrams *savoir comprendre*.

Het op één na bekendste concept is de strippenkaart: 22 studenten gaven aan hiermee bekend te zijn, hoewel 1 student bij nadere beschouwing de strippenkaart bleek te verwarren met 'strips' zoals Suske en Wiske. De meeste studenten lijken een redelijk accurate definitie van dit concept te hebben, en noemen in hun definitie het feit dat deze kaart voor gebruik in bus, tram en metro is (11), en dat het aantal strippen dat je af moet stempelen te maken heeft met het aantal zones waar je doorheen reist (6).

Sommige studenten echter zijn duidelijk niet helemaal bekend met dit begrip, en geven aan dat de strippenkaart ook in de trein gebruikt wordt (overigens niet helemaal onjuist). Verder bestaat er soms onduidelijkheid over hoe zo'n strippenkaart er nu eigenlijk uit ziet, waarbij sommige studenten hem omschrijven als een boekje of rol met kaartjes die afgescheurd of geknipt worden. Er is wat dat betreft een duidelijk verschil met die studenten die de strippenkaart al eens gebruikt hebben, zoals ook aangegeven wordt door een van de studenten zelf:

In Amsterdam hebben we ook zelf strippenkaarten gebruikt. Ik denk dat het geholpen heeft om er een te zien en echt te gebruiken om te begrijpen wat in eerste instantie een beetje een vreemd concept was²⁴ (Sheffield).

Op de derde plaats kwam 'friet', waarbij 10 studenten aangaven dat ze dit concept kenden. Wat hierbij vooral opviel was dat slechts 1 student het specifiek over 'Vlaamse frites' had. De overige studenten definieerden het concept gewoon als 'patat' (dat wil zeggen als 'chips' of 'fries'), en gaven daarbij aan wat voor saus erbij gegeten wordt (vooral mayonaise, dus). Verder kon uit de door hen gegeven definitie afgeleid worden dat 2 studenten min of meer gegokt hadden wat de betekenis van dit concept was. Eén student gaf bij zijn/haar definitie aan dat hij/zij het niet zeker wist (*can't be sure*), de andere student gaf zijn/haar definitie in vraagvorm: 'Is dit...?' (*Is this...?*)

Slechts 5 studenten kenden Suske en Wiske, maar dat waren er altijd nog meer dan voor 'gezelligheid' (zie hieronder). Het lijkt erop dat Suske en Wiske vooral populair zijn in de Verenigde Staten (Michigan en Columbia), waarbij opgemerkt moet worden dat het waarschijnlijk om een aanvulling op het tekstboek door de docent gaat, aangezien deze strip niet in de op deze instellingen gebruikte leergangen voorkomt. Wat wel opviel bij de definities was dat slechts 1 student (vagelijk) bekend was met het feit dat Suske en Wiske Belgische stripfiguren zijn; 2 andere studenten hadden het over Nederlandse stripfiguren of noemden de nationaliteit helemaal niet.

Gezelligheid ten slotte bleek het minst bekende concept te zijn – slechts 4 studenten gaven aan dat ze wisten wat dit betekende. Er is een aantal mogelijke verklaringen voor dit fenomeen. Ten eerste kan het aan onze formulering gelegen hebben: wellicht hadden meer studenten bevestigend geantwoord als we de term 'gezellig' gebruikt hadden, zoals ook min of meer aangegeven door één van de studenten die dacht bekend te zijn met dit begrip:

'Fun', 'happiness', misschien? Ik weet wat 'gezellig' betekent, maar dit weet ik niet zeker²⁵ (Sheffield).

Daarnaast is een andere mogelijkheid dat docenten ofwel van mening waren dat dit concept niet zo belangrijk was, of dat ze niet in de 'stereotypen'-val wensten te trappen. Maar uiteraard is dit zuiver speculatie. In ieder geval kan de onbekendheid van 'gezelligheid' als een gemiste kans beschouwd worden, omdat dit nu juist een begrip is dat uitnodigt tot discussie en tot een vergelijking met de eigen cultuur, en dat daarmee zou kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van *savoir apprendre* en *comprendre*.

3.4 Verwachtingen

In het laatste deel van de enquête werd de studenten gevraagd naar hun kennis van de Nederlandse en/of Vlaamse cultuur bij aanvang van de studie, wat hun verwachtingen waren ten aanzien van het culturele element van de cursus die ze volgden, of aan die verwachtingen voldaan was, en wat er eventueel aan de cursus ontbrak in hun ogen.

Uit de enquête kwam duidelijk naar voren dat de meeste studenten aan het begin van hun studie weinig (11) of niets (5) van de Nederlandse en Vlaamse cultuur wisten. Wat ze wisten te vertellen viel vaak onder te brengen in de categorie 'stereotypen', tenzij ze door bezoeken aan de Lage Landen of (familie)relaties beter bekend waren met de cultuur. Zie bijvoorbeeld de volgende twee citaten:

Redelijk wat, aangezien ik in België gewerkt heb (London Metropolitan University).

Een redelijke hoeveelheid, aangezien ik er gestudeerd heb²⁶ (Pennsylvania).

De studenten verwachtten tijdens hun cursus voornamelijk (11) of uitsluitend (10) de taal te leren, hoewel de meeste van die 11 studenten ook expliciet aangaven dat ze in ieder geval een basiskennis van de cultuur hoopten op te doen, genoeg om niet voor gek te staan of onbeleefd over te komen in alledaagse situaties, in de woorden van een van de studenten.²⁷

Het is bemoedigend om te zien dat volgens het merendeel van de studenten de cursussen volledig aan die verwachtingen hebben voldaan (16), of ze zelfs hebben overtroffen (5). Slechts één student gaf aan niet helemaal tevreden te zijn met het culturele aspect van de gevolgde cursus.

In het licht van de antwoorden op de vorige vraag is het niet verwonderlijk dat de meeste studenten (14) aangaven dat er volgens hen niets aan de cursus ontbrak. Die studenten die graag wat meer cultuur in de cursus hadden gezien, zeiden doorgaans dat de balans toch wel goed was, als je in aanmerking nam dat de nadruk van de door hen gevolgde cursus voornamelijk op taal lag. Zie bijvoorbeeld de volgende citaten:

Als je bedenkt dat het een avondklas is, zat er al heel wat cultuur in en ik denk dat er een goede balans was tussen taal en culturele kennis (Hull).

Ik zou meer over Nederlandse/Vlaamse cultuur willen leren, maar ik realiseer me dat het in het taalelement van de cursus verwerkt moet worden, en ik denk dat de balans goed is²⁸ (Sheffield).

Verder varieerden de gesuggereerde toevoegingen van uiterst haalbaar (bijvoorbeeld meer aandacht voor de Nederlandse en Vlaamse media) tot wellicht wat utopisch (één student zou graag een complete 'survival guide' zien, die je vanaf het moment dat je het vliegtuig uitstapt totdat je het land weer verlaat bij de hand neemt).

Als we de suggesties vergelijken met de door ons geobserveerde hiaten in de leergangen, valt op dat noch geschiedenis noch sport genoemd worden door de studenten. Blijkbaar ervaren ze de afwezigheid van deze thema's dus niet als een gemis. Tenslotte is duidelijk dat hun kennis van transport en commerciële zaken uitgebreider is dan men op basis van de aandacht die daaraan wordt besteed in de leergangen, zou mogen verwachten. Dit betekent waarschijnlijk dat hier buiten de leergang om door de docent aandacht aan wordt besteed.

3.5 Wat voor culturele kennis? Byrams categorieën

Naast een analyse van de gegevens 'sec' is het ook interessant om wat meer de diepte in te gaan, en te kijken naar het soort culturele kennis dat de studenten verworven hebben. Hiervoor zullen we gebruik maken van Byrams factoren voor interculturele communicatie, die we hier nog even herhalen:

Savoirs: feitelijke kennis en kennis van interactieprocessen;

Savoir être: gesprekspartner met openheid benaderen en geen waardeoordelen over hem/haar vellen;

Savoir apprendre: culturele gegevens/verschillen kunnen blootleggen;
Savoir comprendre: culturele verschillen kunnen interpreteren en verbanden leggen;
Savoir s'engager: kritisch cultureel bewustzijn ontwikkelen (Byram 1997, 31–38).

Zoals in de inleiding van dit artikel al is aangegeven, verwachtten wij dat de cursisten met name kennis van het type *savoirs* zouden hebben ontwikkeld. In hoeverre de studenten een zeker kritisch cultureel bewustzijn hebben ontwikkeld en of ze hun gesprekspartners open benaderen, valt uit een schriftelijke enquête zoals deze niet echt af te leiden. Het zou echter wel interessant zijn om te zien of de culturele kennis van de studenten ook elementen van *savoir apprendre* en *savoir comprendre* bevat.

Om dit vast te kunnen stellen, hebben we de studentenrespons op de vragen betreffende de vijftien culturele thema's nogmaals bekeken, en de hierbij geïdentificeerde subthema's gelabeld op basis van bovenstaande definities.²⁹ Hierbij kwamen twee dingen naar voren. Ten eerste de noodzaak om binnen de *savoirs* een onderscheid te maken tussen puur feitelijke kennis (weetjes) en kennis die meer betrekking had op het interactieproces (taalhandelingen). Dit is geheel in de lijn van Byram (1997, 35–37). In tabel 2 is dit onderscheid weergegeven met de codes *s(f)* en *s(i)*. Verder was er soms ook sprake van een zekere mate van overlapping, wanneer een bepaald subthema elementen van twee categorieën bevatte. Dit was met name het geval bij de categorieën *s(f)* en *savoir apprendre* (*sa* in het schema hieronder). In dat geval is aan het subthema in kwestie een gecombineerde categorie toegekend. Het schema hieronder toont een overzicht per thema van de soorten culturele kennis die de subthema's vertegenwoordigen. De getallen verwijzen naar het aantal subthema's dat onder een bepaalde categorie geschaard kan worden.

Zoals verwacht valt de door de studenten verworven culturele kennis inderdaad voornamelijk binnen Byrams categorie *savoirs*, en bestaat het grootste deel van die kennis puur uit feitelijkheden, zoals namen van musea en kunstenaars, toeristische attracties, politieke partijen, munteenheden en typisch Nederlands eten, om maar eens een handvol subthema's te noemen. De categorieën *savoir apprendre* en *savoir comprendre* zijn in slechts zeer beperkte mate vertegenwoordigd, hoewel er wel een redelijk substantiële categorie is – ongeveer eenzesde van alle subthema's – waarbij de feitenkennis die de student toontoon spreidt ook blijk geeft van een zekere mate van inzicht in culturele verschillen met betrekking tot dit onderwerp. In principe kan alle kennis aangaande feestdagen, gewoontes en gebruiken wel in deze categorie ingedeeld worden. Een paar andere voorbeelden zijn het gebruik van credit cards, het feit dat de Nederlandse bouwstijl ten dele bepaald wordt door de beperkte ruimte en kennis van het Nederlandse onderwijssysteem.

Als je naar het overzicht kijkt, zijn er enkele thema's die eruit springen, omdat ze een grotere spreiding hebben wat betreft het aantal vertegenwoor-

Tabel 2: Culturele kennis per thema: Byrams savoirs

Thema	Categorie					totaal
	s(ff)	s(i)	s(ff)/sa	sa	sa/sc	
Eten en drinken	12	2	–	1	–	15
Taal	4	–	4	–	–	8
Landschap en steden	15	–	1	–	–	16
Politiek	4	–	3	2	1	10
Winkelen en geld	6	2	1	1	–	10
Uitgaan	9	2	–	4	1	16
Vervoer	7	5	2	1	–	15
Musea	18	–	–	1	–	19
Instellingen	9	2	–	–	–	11
Feestdagen	–	–	5	–	–	5
Literatuur*	13	–	–	–	–	13
Studeren	10	–	3	–	–	13
Gewoontes/tradities	–	–	12	–	–	12
Media	10	–	–	2	–	12
Architectuur	4	–	2	–	–	6
Totaal	121	13	33	12	2	181

* Twee studenten noemden hier ook specifiek een presentatie door Arthur Japin over zijn werk. Binnen Byrams indeling kon hier geen duidelijke categorie voor gevonden worden, en dit subthema is daarom niet opgenomen in de tabel.

digde categorieën. Dit zijn de thema's politiek, uitgaan en vervoer. Politiek is het enige thema (naast feestdagen en gewoontes en tradities) waarin de meeste subthema's buiten de pure *savoirs* vallen. Sommige van die thema's zijn nog steeds vrij feitelijk van aard, zoals verplicht stemmen in België, maar andere subthema's zoals 'meer socialistisch' en 'coalitieregering' geven blijk van bewustzijn en het kunnen blootleggen van culturele verschillen. Dit thema bevat ook één van de in totaal twee subthema's die neigen naar *savoir comprendre*, namelijk de al eerder besproken actuele politieke kwesties.

Uitgaan en vervoer, twee thema's die blijkens onze analyse van de leergangen nogal minimaal behandeld worden, springen hier juist in positieve zin in het oog. Bij vervoer valt het merendeel van de subthema's onder *savoirs*, maar er is ook een drietal subthema's dat geheel of gedeeltelijk onder de categorie *savoir apprendre* geschaard kan worden. Daarbij valt met name het thema 'fietsen in Nederland' op. Drie van de vier studenten die dit thema noemden, werkten overigens met *Lagelands*. Dat dit subthema het niveau van *savoirs* ontstijgt, blijkt ook wel uit het feit dat één van de studenten het heeft over de 'fietscultuur'.

Uitgaan is in dit opzicht een wel heel bijzonder thema. Ongeveer eenderde van de subthema's valt in de categorie *savoir apprendre*, waarbij één thema (waar studenten expliciet verwijzen naar verschillen tussen Nederland en eigen land) zich uitstrekt tot *savoir comprendre*. Het opvallende hier is dat de studenten, zoals al eerder gezegd, specifiek praten over gebruiken en gewoontes, zoals het geven van rondjes, maar het ook letterlijk hebben over verschillen tussen Nederland en hun eigen land. Daarbij wordt specifiek gesproken over dingen

zoals het tijdstip van uitgaan en ‘mensen kijken’. Wel moet hierbij opgemerkt worden dat het aantal studenten dat deze subthema’s noemt vrij klein is (respectievelijk 4, 2 en 2). Het is echter duidelijk een thema dat potentieel heeft om studenten te helpen een aantal culturele verschillen bloot te leggen en te interpreteren – het spreekt de doelgroep aan en daardoor blijft datgene wat behandeld is wel hangen.

4. Conclusie

Hoewel de enquête over leergangen gaat, komt er toch ook duidelijk uit naar voren dat de docent een belangrijke rol speelt in het aanbrengen van culturele kennis, zoals ook blijkt uit de volgende citaten:

Gewoontes zijn diverse keren kort ter sprake gekomen in teksten en discussies die onze docente aandraagt. Zij moedigt discussies over dit soort onderwerpen aan (Columbia).

We hebben Nederlandse kranten bekeken³⁰ (London Metropolitan University).

Persoonlijke voorkeuren spelen hierbij onvermijdelijk een rol, iets wat je ook aantreft in de leergangen. Deze bevatten een schat aan culturele informatie, met name wat betreft context. Perspectief en dialoog zijn veel minder vertegenwoordigd, zoals uit paragraaf 2.2 blijkt. Het voornaamste probleem is echter het ontbreken van een systematische aanpak bij het aanbrengen van interculturele communicatieve competentie. Dit gebrek aan systematiek zie je ook terug in tabel 2, waaruit blijkt dat de geënquêteerde studenten niet volledig competent zijn op dit gebied. Hier is dus een taak weggelegd voor de materiaalontwikkelaars en de docentensholing. Dit is des te belangrijker als je bedenkt dat de meeste studenten Nederlands als bijvak studeren, wat meestal inhoudt dat ze uitsluitend een taal cursus volgen, en geen cultuur cursus (zoals ook bevestigd door de resultaten van onze enquête). Het culturele element zal dus in die taal cursus verwerkt moeten worden. Intussen is het namelijk wel duidelijk dat een taal student ook kaas moet hebben gegeten van cultuur.

Noten

- 1 Wij zijn Alice van Kalsbeek erg dankbaar voor haar commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Let wel, hier is sprake van een aanpak en niet langer van een methode. Ook elders in de literatuur over interculturele vaardigheden wordt de indruk gewekt van een bijna natuurlijke progressie van communicatief naar intercultureel, en niet van een reactie zoals dat wel het geval was bij de overgang van bijvoorbeeld de audiolinguale naar de communicatieve methode.

- 3 Het is interessant dat Beheydt (2004) het begrip ‘interculturele communicatie’ nog een andere lading geeft. Het gaat hem in die kroniek meer om een sociaal model in reactie op het (volgens velen failliete) multiculturele maatschappijmodel. Dat interculturele model staat eveneens een tolerante attitude voor. Een stap verder gaat Jos de Mul in een artikel in *NRC Handelsblad* van 27 februari 2004, waar hij de ‘interculturele samenleving’ (alweer in een reactie op de ‘failliete’ multiculturele) bijna ziet als een smeltkroes van elementen uit diverse culturen.
- 4 Dat wil niet zeggen dat de leerder van een vreemde taal zijn eigen waarden voorgoed opzij moet zetten; het gaat om een tijdelijk buiten werking stellen van de eigen waarden: een ‘readiness to suspend disbelief [...] with respect to others’ meanings, beliefs and behaviours [...] [and] [...] a willingness to suspend belief in one’s own’ (Byram 1997, 34). Overigens gaat Byram daarin niet zover dat taalonderwijs helemaal waarde vrij moet zijn. ‘There is nonetheless a fundamental values position which all language teaching should promote, a position which *acknowledges respect for human dignity and equality of human rights as the democratic basis for social interaction*’ (Byram et al. 2001, 7). Waarom die basis voor sociale interactie democratisch moet zijn, staat er niet bij.
- 5 Alle vertalingen uit het Engels zijn van onze hand. Originele tekst: ‘to provide some natural exposure to various aspects of the cultures of both countries’ (dat wil zeggen België en Nederland) (xiii).
- 6 Wij zijn uiteraard twee van de drie auteurs van *Lagelands*. We hopen dat we genoeg afstand van ons eigen product hebben kunnen nemen om er in deze context kritisch naar te kijken.
- 7 Originele tekst: ‘[a course that] acts as an introduction to the society and culture of the Dutch-speaking area of Europe at the beginning of the 21st century’.
- 8 Originele tekst: ‘to introduce you to the basics of the Dutch language and to give you some insight into Dutch (and to a lesser extent Flemish) culture’ (viii).
- 9 We zijn ons ervan bewust dat *CN* en *Help* vervolgdelen hebben en we die leergangen dus in zekere zin tekort doen door ons te beperken tot leergangen op beginnersniveau. Anderzijds komt in onze ervaring de gemiddelde beginnerscursus waar deze leergangen worden gebruikt niet aan deel 2 toe en blijven heel veel studenten op het beginnersniveau steken.
- 10 Originele tekst: ‘Write a short piece (ca. 50 words) about the pubs in your country. Are they similar to the pubs in the Netherlands? If not, how do they differ? Do they serve different drinks? Do they look different?’
- 11 De totale respons was als volgt: Berkeley (1), Columbia (3), Dublin (1), Hull (5), London Metropolitan (2), Michigan (3), Nottingham (2), Pennsylvania (1), Sheffield (9).
- 12 *Lagelands* is een *on line* cursus Nederlands voor beginners die tussen 1999 en 2001 aan de Universiteit van Hull ontwikkeld is. In het kader van het zogenaamde *Virtual Department of Dutch*-project, een samenwerkingsverband tussen de universiteiten van

Cambridge, Hull, Sheffield en University College London, wordt deze cursus sinds 2002 ook in Sheffield en Londen gebruikt. Voor meer informatie over Lagelands zie: www.hull.ac.uk/lagelands. Voor meer informatie over het *Virtual Department of Dutch* kunt u terecht op: www.ucl.ac.uk/dutch/virtualdutch.

- 13 Voor alle thema's is in de enquête duidelijk aangegeven dat het ons om aspecten van zowel de Nederlandse als de Vlaamse cultuur ging.
- 14 Dit wil natuurlijk niet zeggen dat de overige thema's geen interessante gegevens hebben opgeleverd. In verband met de lengte van dit artikel willen we ons echter tot de meest saillante details beperken.
- 15 Een mogelijke verklaring kan afgeleid worden uit Van Kalsbeeks commentaar op een eerdere versie van dit artikel: 'Ik heb moeite met de categorie "gewoontes/tradities". Dat is geen thema zoals de andere. Bij alle thema's heb je immers gewoontes en tradities, bijvoorbeeld bij "eten en drinken" (met mes en vork, drie keer per dag).'
- 16 Alle citaten uit de enquête zijn uit het Engels vertaald. 'Maybe something more about well known Dutch publications like newspapers, magazines etc.'
- 17 Andere subthema's die genoemd werden waren: geschiedenis van de taal, gebaren, Afrikaans, Nederlands in vergelijking met andere talen en idiomatische uitdrukkingen.
- 18 'About the culture of cafes and terrasjes, how they differ from English pubs and the hobby of "mensen kijken". / 'We learnt about social rules – like buying rounds of drinks'. / 'The differences between going out to places in the UK and the Dutch way of doing it – ie times, what people do etc.'
- 19 'Not a huge amount. Some info about the Nederlandse Spoorwegen, VVV, but nothing in great "detail". / 'Such things have been mentioned in passing whilst covering various topics'. / 'Just how they announce thing (sic) at the train station'.
- 20 'No – it is a language class. We have read some Jip en Janneke'.
- 21 Een greep uit de genoemde auteurs: Remco Campert, Arthur Japin, Hubert Lampo, Harry Mulisch en Toon Tellegen.
- 22 'We read simple children's texts in class. This does count as literature at our level, I surmise'.
- 23 De studenten moesten een definitie of beschrijving van ongeveer twee zinnen geven.
- 24 'In Amsterdam we also used strippenkaarts ourselves, I think seeing one and actually using it helped us to understand what was a bit of a strange concept at first'.
- 25 'Fun, happiness possibly? I know what "gezellig" means but not sure about this'.
- 26 'A reasonable amount as I used to work in Belgium'. / 'A medium amount after studying there'.
- 27 Het Engelse citaat luidde als volgt: 'Mainly, concentrating on the language, but just essential things so I could go to the Netherlands and Belgium and not be completely ignorant or do anything offensive'.

- 28 'The course, as a passport (*dit is vergelijkbaar met een avondklas*), did very well to include as much culture as it did and think it meet (sic) the balance between language and cultural knowledge well'. / 'I would like to learn more about Dutch/Flemish culture but realise it needs to be incorporated into the lang. element of the course and feel that the correct balance has been found btwn (sic) the two'.
- 29 Helaas was de lijst met subthema's te lang om bij dit artikel op te nemen. De in deze paragraaf genoemde subthema's zijn onzes inziens echter representatief voor de gehele lijst.
- 30 'Briefly, on several occasions, the customs seep into texts or class discussions that our professor engages. She encourages discussions of this nature'. / 'We have looked at Dutch newspapers'.

Bibliografie

- BYRAM, MICHAEL: *Teaching and assessing intercultural communicative competence*. Clevedon, 1997.
- BYRAM, MICHAEL ET AL.: 'Introduction'. Michael Byram et al. (red.), *Developing intercultural competence in practice*. Clevedon, 2001, 1-8.
- BEHEYDT, LUDO: 'Interculturaliteit in het vreemdetalenonderwijs'. Christine van Baalen et al., *Cultuur in taal. Interculturele vaardigheden voor docenten Nederlands aan anderstaligen*. Utrecht, 2003, 15-58.
- BEHEYDT, LUDO: 'Interculturele communicatie: Europees of lokaal. Kroniek van cultuur en maatschappij'. *Neerlandica extra muros* (42) 2, 54-61 (mei 2004).
- BOUMAN, P.J.: *Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw*. Utrecht-Antwerpen, 1964.
- CLAES, MARIE-THÉRÈSE EN GERRITSEN, MARINEL: *Culturele waarden en communicatie in internationaal perspectief*. Bussum, 2002.
- DEVOS, RITA EN FRAETERS, HAN: *Vanzelfsprekend. Nederlands voor anderstaligen/Dutch for Foreigners*. Leuven en Leusden, 2003.
- HAM, E., TERSTEEG, W.H.T.M., EN ZIJLMANS, L.: *Help! Een cursus Nederlands voor anderstaligen. 1 Kunt u mij helpen?* Utrecht, 2002.
- KALSBEK, ALICE VAN: 'Taal en cultuur of cultuur en taal?'. Christine van Baalen et al., *Cultuur in taal. Interculturele vaardigheden voor docenten Nederlands aan anderstaligen*. Utrecht, 2003, 61-102.
- KALSBEK, ALICE VAN EN KUIKEN, FOLKERT: *Code Nederlands. Basisleergang Nederlands voor volwassen anderstaligen*. Utrecht en Zutphen, 2001.
- KRAMSCH, CLAIRE: *Context and culture in language teaching*. Oxford, 1993.
- MUL, J. DE: 'Interculturele vibraties'. *NRC Handelsblad* (27 februari 2004).
- QUIST, GERDI EN STRIK, DENNIS: *Teach yourself Dutch*. Londen, 2003.
- ROSSUM, MIRANDA VAN ET AL.: *Lagelands*. Hull, 2001.
- SHETTER, WILLIAM Z. EN CRUYSSSE-VAN ANTWERPEN, INGE VAN DER: *Dutch. An essential grammar*. Londen en New York, 2002.

NOTA BENE: Enquêteformulier 'Culture in Dutch beginners courses' wordt u op verzoek toegestuurd (r.vismans@sheffield.ac.uk)

..... *Nederlandstalige literatuur in
Tsjechië sinds 1990*
*Receptie van de Nederlandse en Vlaamse
literatuur na de val van de muur*

Worden er veel Nederlandstalige boeken in het Tsjechisch vertaald? En hoe bekend zijn de Nederlandse en Vlaamse auteurs in Tsjechië? Dat zijn vragen die me regelmatig gesteld worden en waarop ik altijd een ontwijkend antwoord zoek in uitdrukkingen als ‘relatief veel’ en ‘tamelijk goed’. Het is echter zeer interessant om de ontwikkeling van de Tsjechische vertalingen van de Nederlandstalige literatuur in kaart te brengen. We komen namelijk tot duidelijk positieve resultaten, naar aanleiding waarvan ik dan dapper ‘ja’ mag zeggen in antwoord op de eerste vraag en ‘steeds meer’ op de tweede.

Na de politieke omwenteling in november 1989 werd de Tsjechische maatschappij geheel geliberaliseerd en een enorme golf van informatie, cultuur, kennis en niet op de laatste plaats van producten moest de honger naar het Westen stillen. De maatschappelijke omvorming speelde tevens op het gebied van literatuur en boekenmarkt. In een snel tempo werden hier de vroeger verboden boeken uitgegeven en dus ook vertaald. Engelse, Amerikaanse, Franse, Duitse auteurs vochten om hun plek op de planken in boekhandels met Tsjechische dissidentenboeken en Russische getuigenissen van de bestialiteit van het communistische regime. Ineens waren er schijnbaar geen beperkingen voor de publicatie van boeken. Behalve een. En het was geen onbenullige beperking, het was de eerste en laatste wet van de vrije markt: men moet zijn waar kunnen verkopen. Wat al gauw een probleem bleek te worden.

De Tsjechische boekenmarkt onderging in de eerste jaren na de omwenteling een diepgaande metamorfose. De grote staatsuitgeverijen werden afgelost door honderden kleinere die elkaars concurrenten werden. Tegelijkertijd werd de vroeger royale subsidiëring van literatuur nagenoeg stopgezet. Uitgevers overspoelden de lezer met honderden aanlokkelijke titels en overtroffen elkaar in *hot items*. De lezer is echter ook maar een mens. Naast boeken wordt hij aan een enorm aanbod van vrijetijdsbesteding blootgesteld, van bioscopen en televisie (vroeger las hij, omdat er niets op tv was, maar tegenwoordig is er altijd iets op tv), theaters, musea tot sport en natuurlijk ook reizen. Kortom, de lezer ging zich commercieel gedragen. Een boek werd voor hem een gebruiksartikel, naast duizenden andere. En in dit perspectief werd een boek een betrekkelijk duur gebruiksartikel, want voor eenmalig gebruik bestemd. De lezer ging dus

bij voorbaat boeken kopen, waarvan hij enigszins kon profiteren: handleidingen in de trant van 'hoe word ik een succesvolle manager' of 'hoe vind ik de juiste man' gingen als warme broodjes over de toonbank, terwijl literatuur steeds meer naar de achtergrond geduwd werd. De tijd van 'wild kapitalisme' hebben we gelukkig al achter de rug en waardering van cultuureigendom begint te stijgen zowel bij de overheid, alsook bij allerlei particuliere instituties.¹ Het enthousiasme van de beginjaren na de val van de muur is weliswaar afgekoeld, maar de teleurstelling die de daaropvolgende jaren met zich brachten, is eveneens opgelost. De laatste vijf jaar kunnen we constateren dat de Tsjechische boekenmarktverhoudingen aan de Europese standaard voldoen. Een zekere mate van commercie wordt met intellectueel bevredigende productie aangevuld, met andere woorden: uit de massa kleine uitgeverijen zijn er in de loop van de tijd een stuk of tien, vijftien uitgekristalliseerd, die het evenwicht kunnen bewaren en attractieve boeken uitgeven om daarmee geld te verdienen voor de publicatie van commercieel minder interessante, maar cultureel belangrijke boeken.

Maar hoe was het met de Nederlandse literatuur gesteld in deze rumoerige jaren van verandering en omvorming? Vanaf 1990 tot en met 2003 zijn er 48 Nederlandstalige belletristische boeken in het Tsjechisch vertaald, plus een aantal puur vakkundige en meer dan tien religieuze publicaties. Herdrukken van eerder gepubliceerde vertalingen worden hier niet meegeteld. Dit is gemiddeld 3,6 boeken per jaar. Geen duizelingwekkend cijfer weliswaar, maar vergeleken met even grote literaturen ook geen klein cijfer. 34 van de boeken werden pas in of na 1998 vertaald of uitgegeven. In de laatste vijf jaar, de tijd van de gestabiliseerde marktomstandigheden in het boekwezen, zijn er jaarlijks gemiddeld 6,8 vertalingen uit het Nederlands uitgekomen. En dat is al heel wat. Doordat er zo weinig vertalingen in de beginperiode na de omwenteling werden gepubliceerd, werd de Nederlandse literatuur in Tsjechische vertaling een ergerlijke kwaal bespaard, die bijna alle zgn. grote talen plaagde in de tijd van overhaaste boekenpublicatie. De behoefte en noodzaak om zo snel mogelijk de kloof te overbruggen die zich in de vertaalliteratuur in de loop van de veertig totalitaire jaren had gevormd, leidden er vaak toe, dat er zeer slechte vertalingen werden gepubliceerd. Naast de gevestigde literaire vertalers gingen er vaak amateurs aan de slag, die zich na een paar jaar in het buitenland al een linguïst voelden. Zo'n slechte vertaling kan noodlottig voor een boek worden. Het boek wordt dan niet gelezen, want de kritiek kraakt het terecht af vanwege de rampzalige vertaling, maar geen uitgever die het durft een pas verschenen titel die niet verkoopt te herdrukken (ook al is het in een kwaliteitsvertaling). Het is een van de manieren om het boek te 'begraven', en deze begraafing werd de Nederlandse en Vlaamse auteurs bespaard. In een andere valkuil zijn echter een paar van hen geraakt, maar daarover later.

Het jaar 1998 is niet toevallig genoemd. Vanaf 1998 wordt namelijk de Nederlandse boekenproductie in Tsjechië geïnstitutionaliseerd. Als eerste zwaluw kwam in 1997 de serie Nedboek van de uitgeverij Cinemax, een poging

van een kleine uitgeverij om Nederlandse en Vlaamse literatuur op een systematische wijze aan het Tsjechische leespubliek te presenteren. Dit ambitieuze project heeft helaas amper twee jaar geduurd, maar bleef niet zonder effect. Door dit grotendeels op puur enthousiasme van de uitgever gestoelde plan werden eindelijk de bevoegde instanties wakker geschud en het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds ging in reactie daarop Nederlandse literatuur in Tsjechië promoten. Uit beleefdheid probeer ik de hele tijd over de Nederlandstalige literatuur te spreken, maar het feit is, dat in vergelijking met de tijd van voor de omwenteling en in vergelijking met het aantal Nederlandse boeken er erbarmelijk weinig Vlaamse boeken in het Tsjechisch vertaald zijn. Afgezien van drie detectiveromans zijn er eigenlijk maar twee Vlaamse auteurs sinds 1990 gepubliceerd: Paul van Ostaijen in 1990 en Geert van Istendael in 1998. De eerste was het gevolg van langdurige pogingen, de laatste van persoonlijk initiatief en inzet van alle krachten van de vertaalster. Het beleid van het Nederlandse Productiefonds weerspiegelt zich duidelijk in de steeds sterkere aanwezigheid van Nederlandse auteurs op de Tsjechische boekenmarkt, terwijl de afwezigheid van de Vlaamse auteurs te wijten is aan het ontbreken van dit beleid van de zijde van de Vlaamse pendant.

Aan het slot van het in 1999 in *Literární noviny* (*Literaire krant*) gepubliceerde artikel *Ujidání z obou břehů* (*Van twee wallen eten*), waarin Olga Krijtová een gefundeerd overzicht geeft van de vertalingen uit het Nederlands in de loop van meer dan vijf eeuwen, verzucht ze dat in de laatste tijd de marktwaarde van een boek steeds belangrijker wordt voor de publicatie ervan. Uit het perspectief van eind jaren negentig had men ook niet anders kunnen concluderen. Nu, vijf jaar later, kan men gerust vaststellen dat de kunstwaarde van de te vertalen tekst geen onbeduidend criterium is bij de overweging van de uitgever bij een eventuele publicatie. De Nederlandse literatuur wordt hier aan dezelfde receptiewetten onderworpen als in het land van herkomst. Als we nu eens de 48 vertaalde boeken bekijken, zullen we zien dat maar liefst 28 daarvan tot literatuur in ruimere zin gerekend kunnen worden. Zonder hier in te willen gaan op de eeuwenlange en nooit opgeloste discussie wat wel en wat geen literatuur is, hanteer ik de in Nederland gangbare maatstaven van de tot literatuur gecanoniseerde boeken. Van de 48 boeken zijn er namelijk 10 kinderboeken en 10 boeken van betwiste genres als detective, non-fictie of humoristische vertellingen. En toch, op twee na zijn de kinderboeken zeker kwaliteitsboeken, want schrijvers als Annie M.G. Schmidt, Tonke Dragt of Miep Diekmann worden in Nederland niet als lectuur afgedaan, maar evenmin als literatuur behandeld. Hetzelfde geldt ook voor de non-fictieboeken van Geert Mak, Johan Huizinga, Nico ter Linden of Geert van Istendael, die sinds kort van een nieuw etiket voorzien worden: literaire non-fictie. Indien ook deze auteurs meegeteld zouden worden, dan komen we tot 41 literaire boeken van de 48. Van de 41 werden er weer 30 in of na 1998 gepubliceerd. Dus tweederde van het totale aantal literaire vertalingen verscheen in de loop van de laatste vijf jaar.²

De Tsjechische literaire kritiek is ontvankelijk voor de Nederlandse literatuur en de verschenen boeken worden dan ook door de critici besproken, tot nu toe

uitsluitend positief (maar dit even terzijde). Hier belanden we bij het al eerder genoemde gevaar voor het lot van een boek. Evenals de Nederlandse wordt ook de Tsjechische literatuurkritiek selectief in haar keus welke boeken überhaupt besproken worden. Bepalend hierbij is de eerdere reputatie van de auteur, wat in het geval van de Nederlandse schrijvers moeilijk is, aangezien ze hier pas geïntroduceerd worden, dan wel de naam van de uitgever. Staat geen van beide voor de criticus garant voor de literaire waarde van het te bespreken boek, dan wordt het boek vaak helemaal niet beoordeeld. Een boek dat niet besproken wordt, wordt dan niet verkocht en wordt dus op een vergelijkbare wijze 'begraven' als in geval van een slechte vertaling. Ook in dit geval maakt het geen kans op een herdruk. Deze selectieregel werd voor *Hersenschimmen* van J. Bernlef en *Twee vrouwen* van Harry Mulisch fataal, die in keukenmeidenromansuitgeverij Ivo Železný verschenen, maar ook voor de hele serie Nedboek van uitgeverij Cinemax, die bekend stond als uitgeverij van filmliteratuur. Veel ingewikkelder dan het falen van bepaalde boeken is het succes van andere te verklaren. Het hangt enerzijds van de promotie van het boek zelf af (als de auteur lezingen houdt, geïnterviewd wordt in kranten e.d.), anderzijds van de omstandigheden van het moment. De verhalenbundel *De voeten van Abdullah* van Hafid Bouazza werd tot een tot nu toe ongeëvenaard succes niet alleen door de lovende kritieken, maar mede doordat dat de van oorsprong Marokkaanse schrijver Tsjechië in verband met de publicatie bezocht had kort na de aanslag op Pim Fortuyn. De kranten stonden vol met interviews met de schrijver en hij verscheen zelfs op het veel gevolgde ochtendjournaal van de eerste staatszender op televisie. Dat de gesprekken toen niet over literatuur gingen spreekt vanzelf, maar dat neemt niet weg dat Bouazza's verhalen gekocht en gelezen werden.

Ten opzichte van vroeger is ook de hele weg van het boek naar de lezer veranderd. Voor de omwenteling en in de jaren daarna ging veelal het initiatief uit van de vertaler. Hij was degene, die een naar zijn oordeel goed boek verkoos, die dat boek vervolgens aanbood aan een uitgever, die hem omhoogprees en niet zelden ook bij het regelen van auteursrechten en bij het verkrijgen van een subsidie bemiddelde. De vertaler was gedwongen de rol van een literaire agent te vervullen en daarnaast ook een aantal taken van de uitgever te bekleden. Het voordeel was, als het hem lukte, dat hij een boek naar eigen keus kon vertalen. Inmiddels vertonen ook de Tsjechische uitgevers een volwassen gedrag, ze profileren zich in auteurskeuze en voeren vaak doelbewust beleid tegenover bepaalde literaturen. Dit kan heel productief werken en verlost de vertaler van overbodig werk. Naast uitgeverijen die een Nederlands boek in hun editieplan opnemen, omdat het er thematisch goed in past, zijn er uitgevers die stelselmatig Nederlandse auteurs introduceren. Zo wordt een bij ons onbekende auteur gepubliceerd, die langzamerhand zijn lezers vindt. Het eerste boek is zelden een succes, het tweede kan vaak een doorbraak betekenen en daardoor verkoopt ook het eerste weer. De lezers zijn gewend aan een bepaald niveau van de door de uitgever gepubliceerde boeken. Voldoet het Nederlandse boek eraan, dan kan het op warme ontvangst rekenen. Vervolgens kan weer een nieuwe schrijver ingeleid worden. Dit beleid kan men sinds kort bij de uitgeverij Eroika, Paseka of Mladá Fronta zien.

Onder de na 1990 vertaalde boeken overheerst een duidelijke hang naar het recente. Op enkele uitzonderingen na, zoals *De heren van de thee* van Hella S. Haasse, jarenzestig-verhalen van Jan Wolkers of *Rituelen* van Cees Nooteboom, worden in Tsjechië boeken uitgegeven die slechts heel kort geleden in Nederland gepubliceerd werden. Schrijvers als Arnon Grunberg, Margriet de Moor of Hafid Bouazza werden enkele jaren na hun debuut in het Tsjechisch vertaald. Dit is het enige nadeel van het huidige systeem, waarin uitgevers in samenwerking met hun buitenlandse partners de te vertalen boeken selecteren. Want zowel door het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds, als door Nederlandse uitgevers zelf worden op de eerste plaats de meest recente boeken uitgedragen, waardoor het vaak moeilijk valt om een Tsjechische uitgever voor een titel die ouder dan vijf, tien jaar is, warm te laten lopen. Aan de andere kant blijft zodoende de Tsjechische lezer in de pas met de Nederlandse, wat geen onprettig neveneffect blijkt te zijn.

Gezien de huidige ontwikkeling kan men zeker niet ontevreden zijn met de Nederlands-Tsjechische banden op het cultureel gebied, waarvan literatuur een natuurlijk onderdeel uitmaakt. We mogen hopen, dat deze banden zich verder gaan ontwikkelen en versterken en dat we ons in een niet zo verre toekomst misschien op dezelfde betrekkingen ook met de Vlaamse kant kunnen verheugen.

Lijst vertalingen vanaf 1990 t/m 2003 in chronologische volgorde

De volgende lijst van vertalingen is gebaseerd op de bibliografie van vertalingen uit het Nederlands in het Tsjechisch en Slowaaks vanaf 1890 tot 1993 en op de aanvullingen daarvan door Olga Krijtová, Ruben Pellar en Petra Schürová en evenals de voorgenoemde publicatie maakt de auteur van dit artikel geen aanspraak op volledigheid.

- 1 OSTAIJEN, PAUL VAN: *Tanec gnómů (Gnomendans)*. Praha, Odeon, 1990.
- 2 VRIES, THEUN DE: *Haydnova hlava (Het hoofd van Haydn)*. Praha, Odeon, 1990.
- 3 FRANK, ANNE: *Deník Anny Frankové (hervertaling van Het achterhuis)*. Praha, Lidové noviny, 1992.
- 4 GULIK, ROBERT VAN: *Vraždy na čínském jezeře (uit het Engels vertaald: The Chinese lake Murders)*. Praha, Odeon, 1992.
- 5 DIEKMANN, MIEP: *O čem si to povídáte (Hannes en Kaatje, wat is dat voor praatje)*. Praha, Albatros, 1993.
- 6 KEULS, YVONNE: *Zpackaný život (Het verrotte leven van Floortje Bloem)*. Praha, Allegro, 1993.
- 7 MULISCH, HARRY: *Dvě ženy (Twee vrouwen)*. Praha, Ivo Železný, 1993.
- 8 KORTOOMS, TOON: *Farnost na blatech (Parochie in de Peel)*. Praha, Vyšehrad, 1994.
- 9 JANSEN, MAAN: *365 dobrodružství medvídka Bruma, příběhy před spaním (365 Berenavonturen, verhaaltjes voor het slapengaan)*. Praha, Rebo, 1995.
- 10 BERNLEF, J.: *Zatmění mozku (Hersenschimmen)*. Praha, Ivo Železný, 1996.
- 11 FRÖHLICH, FRANCESCA: *365 slůňátek, příběhy před spaním (365 Konijntjes, verhaaltjes voor het slapengaan)*. Praha, Rebo, 1996.
- 12 BARNARD, BENNO: *Díra do světa (Het gat in de wereld)*. Praha, Český spisovatel, 1997.
- 13 MEYER, MAURITS DE: *Vlámské pohádky (Vlaamse sprookjes)*. Praha, Cinemax, 1997.
- 14 WOLKERS, JAN: *Model (uit: Alle verhalen van Jan Wolkers)*. Praha, Aurora, 1997.
- 15 ASPE, PIETER: *Tajemství mladíkova hrobu (De kinderen van Chronos)*. Praha, Cinemax, 1998.

- 16 DOORSELAER, WILLY VAN: *Já se jmenuju Kaspar (Ik heet Kasper)*. Praha, Albatros, 1998.
- 17 ISTENDAEL, GEERT VAN: *Belgický labyrint (Het Belgisch labyrint)*. Praha, Cinemax, 1998.
- 18 MENDES, BOB: *Kusy lidí (Stukken van mensen)*. Praha, Cinemax, 1998.
- 19 GRUNBERG, ARNON: *Modré pondělky (Blauwe maandagen)*. Praha, Aurora, 1999.
- 20 HUIZINGA, JOHAN: *Podzim středověku* (uit het Duits vertaald: *Herfsttij der Middeleeuwen*). Jinočany, H + H, 1999.
- 21 LINDEN, NICO TER: *Povídá se (Het verhaal gaat)*. Heršpice, Eman, 1999.
- 22 MAK, GEERT: *Malé dějiny Amsterdamu (Een kleine geschiedenis van Amsterdam)*. Praha, Cinemax, 1999.
- 23 NOOTEBOOM, CEES: *Následující příběh (Het volgende verhaal)*. Praha, Mladá Fronta, 1999.
- 24 NOOTEBOOM, CEES: *Rituály (Rituelen)*. Praha, Prostor, 1999.
- 25 RUBINSTEIN, RENATE: *Už se stalo (Nee heb je)*. Třebíč, Arca JiMfa, 1999.
- 26 SCHMIDT, ANNIE M.G.: *Slečna Mici (Minoes)*. Praha, Albatros, 1999.
- 27 SCHMIDT, ANNIE M.G.: *Viplala (Wiplala)*. Boskovice, Albert, 1999.
- 28 TELLEGEN, TOON: *Veveřák a mravenec (Toen niemand iets te doen had)*. Praha, Cinemax, 1999.
- 29 WOULDSTRA, KARST: *Polák načerno (Een zwarte Pool)*. Praha, Divadelní ústav, 1999.
- 30 BERG, JEROEN VAN DEN: *Žena podle Schopenhauera (De vrouw van Schopenhauer)*. Praha, Divadelní ústav, 2000.
- 31 DIEKMANN, MIEP: *Jak se žení princové (Krik de prins die trouwen moest)*. Praha, Olympia, 2000.
- 32 DRAGT, TONKE: *Dopis pro krále (Brief voor de koning)*. Praha, Albatros, 2000.
- 33 GRUNBERG, ARNON: *Statisté (Figuranten)*. Praha, Aurora, 2000.
- 34 HUIZINGA, JOHAN: *Homo ludens: o původu kultury ve hře* (uit het Duits vertaald: *Homo ludens*). Praha, Dauphin, 2000.
- 35 MOOR, MARGRIET DE: *Nejdřív šedá, potom bílá, potom modrá (Eerst grijs dan wit dan blauw)*. Praha, Mladá Fronta, 2000.
- 36 PALMEN, CONNIE: *Přátelství (De vriendschap)*. Praha, Aurora, 2000.
- 37 SNEL, JAN: *Chvála malých neřestí (Genieten mag!)*. Praha, LIKA KLUB, 2000.
- 38 WINTER, LEON DE: *Hoffmanův hlad (Hoffman's hunger)*. Praha, Rybka publishers, 2000.
- 39 HART, MAARTEN 'T: *Hněv celého světa (Het woeden der gehele wereld)*. Praha, Karolinum, 2001.
- 40 MULISCH, HARRY: *Procedura (De Procedure)*. Praha, Mladá Fronta, 2001.
- 41 ASPE, PIETER: *Kvadratura pomsty (Vierkant van de wraak)*. Praha, Mladá Fronta, 2002.
- 42 BOUAZZA, HAFID: *Abdulláhovy nohy (De voeten van Abdullah)*. Praha, Labyrint, 2002.
- 43 VERKIJK, DICK: *Od pancéřové pěsti k pancéřové vestě (Van pantservuist tot pantservest)*. Brno, Doplněk, 2002.
- 44 DRAAISMA, DOUWE: *Metafory paměti (Metaforenmaschine)*. Praha, Mladá Fronta, 2003.
- 45 HAASSE, HELLA S.: *Pánové čajových plantáží (Heren van de thee)*. Praha, Brána, 2003.
- 46 LOO, TESSA DE: *Dvojjčata (De tweeling)*. Praha, Eroika, 2003.
- 47 MOOR, MARGRIET DE: *Kreutzerova sonáta (Kreutzeronate)*. Praha, Paseka, 2003.
- 48 MULISCH, HARRY: *Siegfried (Siegfried)*. Praha, Mladá Fronta, 2003.

Noten

- 1 Sinds 1991 wordt jaarlijks het Internationale Schrijversfestival georganiseerd; sinds 1995 verstrekt het Tsjechische Ministerie van Cultuur de Staatsprijs voor literatuur en vertaalwerk en ondersteunt met toelagen voor vertalingen de bekendheid van Tsjechische schrijvers in het buitenland; daarnaast worden door het ministerie subsidies verstrekt op het gebied van literatuur, literaire kranten en tijdschriften, schrijverspresentaties en andere culturele evenementen; sinds 2002 bestaat de van de staat onafhankelijke literaire prijs Magnesia Litera, die in negen categorieën wordt uitgereikt (Litera voor uitgeversdaad, Litera voor vertaalwerk, Litera voor populair-wetenschappelijk boek, Litera voor ontdekking van het jaar, Litera voor poëzie, Litera voor proza, Litera voor kinderboek, Litera voor bijdrage tot de Tsjechische literatuur, en de hoofdprijs Magnesia Litera voor het boek van het jaar) en een initiatief is van verenigde krachten van alle belangrijke Tsjechische organisaties en instituties die op een of andere manier betrokken zijn bij het gebied van literatuur en boeken, en van commerciële sponsors.
- 2 Negentien van deze dertig boeken werden door het Nederlands Literaire Productie- en Vertalingenfonds gesubsidieerd. Het NLPVF verleende vanaf 1990 t/m 2003 in het totaal 26 subsidies voor vertalingen van Nederlands proza en literaire non-fictie.

Bibliografie

- PELLAR, R. ET AL.: *Bibliografie van vertalingen uit het Nederlands in het Tsjechisch en Slowaaks vanaf 1890 tot 1993*. Praha, 1994.
- PELLAR, R. ET AL.: 'Aanvullingen bij de bibliografie van vertalingen uit het Nederlands in het Tsjechisch en Slowaaks vanaf 1890 tot 1993'. *Bulletin van de vereniging voor Vlaamse en Nederlandse cultuur Ne-Be* (V) 4 (2003).
- KRIJTOVÁ, O.: "'Ujídání z obou břehů" (O překládání nizozemské literatury za sto a více let)'. *Literární noviny* (X) 20 (1999).

..... *Vertaling en receptie van
Nederlandstalige literatuur in
Italië*

Eigenlijk kunnen we tevreden zijn, zo niet met de receptie, dan toch zeker met de productie van Nederlandse literatuur in Italië. De boekenbeurs van Turijn in 2001, waar de Nederlandse en Vlaamse letteren eregast waren, heeft ontegenzeggelijk iets losgemaakt, er is een dynamiek die er voorheen niet was. Niet dat er nu wilde woorden als 'doorbraak' en 'marktverovering' mogen klinken, maar een voorzichtig optimisme, de gedachte dat we op de goede weg zitten, wint terrein.

In dit artikel wil ik ingaan op wat er in het afgelopen decennium in Italië is verschenen op het gebied van Nederlandse fictie. Ik beoog geen systematisch overzicht te geven en kinder- en jeugdliteratuur laat ik buiten beschouwing. Wel zal ik aspecten naar voren halen die te maken hebben met de vertaalsituatie, het uitgeverswezen en de literaire kritiek.¹

Het materiaal dat ik geraadpleegd heb, is voornamelijk van tweeërlei aard: enerzijds zijn het Nederlandstalige bijdragen over de receptie van onze literatuur buiten de grenzen, anderzijds gaat het om een groot aantal Italiaanse recensies en artikelen over onze letteren; alleen de geciteerde bronnen worden in de bijgevoegde literatuurlijst vermeld.

De vertaalsituatie

In de laatste jaren is er sprake van een forse toename van het aantal vertalingen van Nederlandstalige literaire werken in het Italiaans. Als ik mag afgaan op de cijfers die Franco Paris dit voorjaar in Madrid tijdens de Zevende Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa, Israël en Turkije aanreikte, zijn er tussen 1980 en 1990 twee literaire vertalingen per jaar uitgekomen, terwijl dit getal in 2000–2001 op maandbasis gold, een trend die zich in de daaropvolgende twee jaar kennelijk heeft voortgezet.

Inderdaad een mooi bericht, maar er hoort een kanttekening bij. Deze exponentiële groei betreft niet uitsluitend de Nederlandstalige fictie, want in het algemeen is in de laatste jaren het aantal vertalingen van buitenlandse literatuur in Italië sterk toegenomen. Tijdens een in september 2003 gehouden studiedag over literaire vertaling aan de Universiteit van Urbino is bekend gemaakt dat van 1990 tot 2003 het aandeel van buitenlandse fictie met 86% is toegenomen

en van de fictie die in 2002 in Italië is verschenen, was ruim twee op de drie boeken een vertaling. Voorts is de toename van literaire vertalingen uit het Nederlands niet louter een Italiaanse aangelegenheid, blijkens de goede berichten die bijvoorbeeld uit Duitsland komen (zie onder meer Missinne 2001, 31) en uit Frankrijk (zie onder andere Marlies Hoff in *Nieuwsbrief Letteren* 2003 (12) 1, 8).

Hoe dan ook, het staat vast dat vooral in de laatste jaren in Italië een groep literaire vertalers is opgestaan die onze literatuur met warmte koestert, mensen die vaak met groot enthousiasme nieuwe werken uit de Nederlandstalige letteren voor Italiaanse lezers ontsluiten. Een paar van deze schaduwfiguren wil ik hier even voor het voetlicht brengen.

Giorgio Faggin. Hij houdt zich al jaren bezig met de vertaling van voornamelijk Vlaamse schrijvers en dichters, publiceert bij kleine uitgeverijen, heeft onder meer *Kaas* van Elsschot, poëzie van Gezelle en Nolens, alsook een keuze uit de *Ideeën* van Multatuli vertaald, wat een vakkundige bespreking van Volpi (1997) heeft opgeleverd;

Fulvio Ferrari. Hij doceert germanistiek aan de universiteit van Trento en heeft daarnaast, mede dankzij zijn redactiewerk bij een uitgeverij, een zekere reputatie verworven als literair vertaler uit het Nederlands en de Scandinavische talen. Hij is degene die Nooteboom aan het Italiaanse publiek heeft voorgesteld;

Franco Paris. Zijn ster als literair bemiddelaar stijgt in snel tempo. Hij heeft inmiddels rond de veertig vertalingen gepubliceerd van auteurs als Marek van der Jagt, Nooteboom, Van Istendael, Enquist, Van den Brink en zelfs Bredero;

Laura Pignatti. Zij kent een solide carrière als literair vertaalster. Naast zo'n zestigtal vertalingen van Engelstalige werken heeft zij een veertigtal titels van moderne Nederlandse en Vlaamse auteurs op haar naam staan, zoals Maarten 't Hart, Slauerhoff, Nooteboom, Van Dis, Japin, Moeyaert, Haasse, naast een heruitgave van Anne Frank's *Dagboek*. Voor uitgeverhuis Rizzoli is zij bezig een aantal werken van Mulisch te vertalen;

Elisabetta Svaluto heeft onder andere Leon de Winter, Tim Krabbé, Hugo Claus en Kader Abdolah vertaald. Haar jongste vertaling is *Geheel de Uwe* van Connie Palmen, dat thans ter perse ligt.

Afgezien van deze bruggenbouwers, die gestaag aan de weg timmeren en het métier van vertalen en bemiddelen goed onder de knie hebben, staat een nieuwe generatie in de startblokken. Ook dat laatste is een belangrijk gegeven, dat overigens gerelateerd is aan de groeiende rol van de vertaaldidactiek in het Italiaanse universitaire stelsel.

Een voorlopige conclusie kan luiden dat Italië weliswaar geen land van lezers is,² maar zeker wel een land van vertalers.

Het uitgeverswezen

Ook op het vlak van het uitgeverswezen is er geen reden tot klagen, want er wordt veel gepubliceerd. Deels is dat te danken aan de subsidies van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingen Fonds en het Vlaams Fonds voor de

Letteren, voor een goed deel ook zorgen de internationale boekenbeurzen voor handel in auteursrechten. Bekend is dat de Frankfurter Buchmesse in 1993 en de Fiera del Libro van Turijn in 2001 de interesse voor de Nederlandstalige letteren fors hebben aangewakkerd. Maar er is één uitgeverij in Italië die dat soort aansporingen niet nodig heeft, en dat is de Milanese Iperborea. Dit kleine uitgeversbedrijf, in 1988 opgericht door Emiliana Lodigiani, heeft zich gaandeweg ontpopt als specialist in Noord-Europese literatuur, zoals de naam zelf al aanduidt. Iperborea kan met recht gekwalificeerd worden als wegbereider van de Nederlandstalige literatuur in Italië, ook al zijn de Scandinavische auteurs bij deze uitgeverij in de meerderheid: op een totaal van zestig uitgebrachte auteurs zijn er zeven Nederlandstalig.

In opvallend veel recensies wordt dan ook de lof gezongen van Iperborea, die wars van commercieel denken op de ‘intelligente lezer’ mikt (Barollo 1993) en ‘een vast aanknopingspunt’ is geworden voor ieder die zich bezighoudt met noordelijke literatuur (Fiorani 2001, zie verder onder meer Ieranò 1993 en Bonanate 1997).

Zoals bekend, verrichten de kleine uitgeverijen vaak het voorwerk: ze ontdekken een auteur en zorgen voor de nodige ruchtbaarheid, waarna een grote uitgeverij het werk overneemt.³ Dat is bijvoorbeeld met Nooteboom in Italië gebeurd: hij is door Iperborea geïntroduceerd, maar sommige werken van hem werden en worden door Feltrinelli verzorgd.

Het kan echter ook de andere richting uitgaan. Het gebeurt immers maar al te vaak dat een uitgever door geringe investeringsbereidheid na één boek de auteur laat schieten (Vandeputte 1988, 98). Zo zijn de eerste twee werken van Grunberg bij Mondadori uitgekomen in respectievelijk 1996 en 2000, maar ondanks enthousiaste recensies – Nirenstein (2003) bestempelde *Blaauwe maandagen* als een ‘juweeltje van zelfironie’ – is de auteur, misschien door tegenvallende verkoopcijfers, bij de kleine uitgeverij Instar terechtgekomen. Grunberg is kennelijk nog niet doorgedrongen tot het grote publiek, maar het idee om onder een schuilnaam terug te komen op het literair toneel heeft indruk gemaakt op de Italiaanse kritiek: hij is ‘de enige romanschrijver die het klaarspeelt om twee keer te debuten’, schrijft Culicchia (2003).

In andere gevallen is er sprake van een wisselwerking of taakverdeling tussen uitgeverijen, vanwege de verschillende prioriteiten die er bestaan met betrekking tot kosten en verkoopobjectieven. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van het werk van Hella Haasse: zij is in Italië begonnen bij het grote uitgevershuis Rizzoli, dat vooral op bestsellers mikt en haar historische romans uitbrengt; Iperborea, traditioneel gericht op kwaliteit in klein formaat, heeft zich vervolgens toegelegd op de meer autobiografisch-fantastische werken van deze schrijfster.

Literaire kritiek

In Italië ontbreekt vooral nog een gevestigde literaire kritiek van Nederlandstalige fictie en er bestaat niet eens een duidelijke visie op onze letteren.

Misschien als gevolg daarvan, of wellicht in een poging herkenningpunten bij de lezers op te roepen, doorrijgen sommige recensenten hun beschouwingen met culturele clichés: voorbeelden daarvan zijn aan te treffen bij o.a. Mascheroni (2001), Iadicco (2001), De Micheli (1994). Soms wordt verwezen naar het grote verleden en de schilderkunst, om vervolgens te kunnen concluderen dat dit schril afsteekt tegen de grote onbekendheid van het Italiaanse publiek met de hedendaagse literatuur uit de Lage Landen (zie bijvoorbeeld Fumagalli 2001). Zoals Niccolini (2001) toepasselijk opmerkt in haar artikel 'De invasie van de Nederlanders': 'in de loop der eeuwen heeft een ontzettend groot aantal auteurs in het Nederlands geschreven en ze doen dat nog steeds, maar als wij Italianen in ons geheugen moeten zoeken naar een naam, komen we onherroepelijk terecht bij het Dagboek van Anne Frank'. De boekenbeurzen, vooral natuurlijk die van Turijn in 2001, hebben dus baanbrekend werk kunnen verrichten, en dat wordt ook wel erkend door diverse recensenten, onder wie Niccolini (2001), Zaccari (2001), Marcoaldi (1993).

Een uiterst positieve ontwikkeling is dat er in het kielzog van Turijn een reeks goede analyses en scherpe observaties in de Italiaanse pers is verschenen. Naast de stereotypenbevestiging waar bepaalde recensenten dus aan toegeven, wordt in andere bijdragen een fraai overzicht geboden, veelal ook nog met foutloos gespelde namen en titels. Ik denk dan vooral aan het breedgeschetste overzicht van Nirenstein (2001), de grondige analyse van Alessandra Orsi (2001), alsook de bijdragen van Baudino (2001), Bertinetti (2001), Niccolini (2001), Mascheroni (2001), alhoewel laatstgenoemde bepaalde clichés niet uit de weg gaat. Ook Marcoaldi verdient een speciale vermelding voor zijn in 1993 naar aanleiding van de Buchmesse geschreven artikel. Deze kwaliteitssprong hangt duidelijk samen met het feit dat de interesse voor het verschijnsel Nederlandse en Vlaamse literatuur goeddeels van de regionale naar de landelijke pers is verschoven. Minder positief is dat te veel verschillende critici zich over onze letteren buigen. Maar ook hier is er enige systematiek te bespeuren. Zo houdt Nirenstein zich vooral bezig met de thematiek van de Tweede Wereldoorlog en de joodse diaspora, terwijl de gerenommeerde schrijver/criticus Enzo Siciliano verscheidene keren Nooteboom heeft besproken en geïntroduceerd.

Uiteraard is de literaire prijs die in de wacht wordt gesleept, vaak een houvast in de bespreking. Ook het prestige van de uitgeverij, de waardering die de auteur in andere landen geniet en verkoopcijfers in thuisland of elders zijn extraliteraire factoren die graag ter sprake komen, omdat zij de auteur in het doeltaalgebied een zekere 'institutionele positie' bezorgen, om met Missinne (2001, 35) te spreken.

Wat tot slot betreurenswaardig is, is de naamsverwarring die heerst rondom de vertaling van het woord 'Nederlands'. In Italië wordt gesproken van *olandese* en *fiammingo*, en om duidelijk te maken dat de Nederlandstalige literatuur zowel de Nederlandse als de Vlaamse letteren omvat, spreekt men van *letteratura neerlandese* maar ook van *letteratura nederlandese*. Voor het niet geringe aantal mensen dat het *olandese* en *fiammingo* amper uit elkaar kan houden, betekent dit een extra belasting van hun culturele inlevingsvermogens, waar

soms ook redelijk gedocumenteerde recensenten mee worstelen: zo vermeldt Seveso (2001) dat Kader Abdolah in een mum van tijd Vlaams heeft geleerd, en bij Pugni (1993) wordt Elsschot een Hollander. Onnodig te zeggen dat deze naamsverwarring de promotie van de Nederlandse letteren niet ten goede komt.

Referentiekaders

In gunstige gevallen wordt de besproken auteur in bekende referentiekaders geplaatst, doordat hij of zij in verband wordt gebracht met andere buitenlandse auteurs of, wat minder vaak voorkomt, met schrijvers van eigen bodem. Hieronder volgen een paar voorbeelden.

Elsschot, van wie in 1992 en 1993 *Kaas* en *Dwaallicht* in Italiaanse vertaling zijn verschenen, wordt door verschillende recensenten vergeleken met Italo Svevo, vanwege bepaalde biografische kenmerken en de subtiele ironie waarmee personen en gebeurtenissen beschreven worden (De Giovanni 1992, Cerri 1993).

Eric de Kuypers debuteert in Italië, *Al mare*, wordt in diverse besprekingen een ‘amarcord’ op zijn Vlaams genoemd, of, zoals Del Dongo (1993) zegt, een reis door het geheugen, een ‘delicate verkenning van de Belgische *temps perdu*’, ‘tussen Oostende en Rimini’.

Het werk van Mulisch, waarvan *De ontdekking van de hemel* als eerste is uitgekomen, wordt onder meer in verband gebracht met dat van Eco, Grass en Mann (zie o.a. Perazzolo 2002, Fiori 2002).

Nooteboom is het onbetwiste boegbeeld van de Nederlandse literatuur in Italië, en het lijkt erop dat hij wellicht als enige tot het establishment van de literaire kritiek is doorgedrongen. Zijn eerste Italiaanse vertaling is in 1991 uitgekomen en zijn faam is inmiddels zo groot dat het eigen oeuvre deels de achtergrond vormt waartegen een nieuw boek van hem wordt besproken. Hij is ook onbetwist de meest geïnterviewde Nederlandstalige auteur en aan hem worden de meeste inhoudelijke besprekingen gewijd. Hij wordt met talloze collega-schrijvers vergeleken, zoals Enzensberger, Sartre, Kundera, Somerset Maugham (Belpoliti 2002, Marcoaldi 1993, Cerri 1994, Siciliano 1994) en ook valt wel eens de vergelijking met de Italiaan Baricco.

Grunberg is van meet af aan door de Italiaanse kritiek in een internationale context geplaatst. Graag wordt verwezen naar zijn joodse identiteit en naar het feit dat hij in New York woont (Baudino 2001, Culicchia 2003, Bajani 2004).⁴ Kennelijk klinkt dat beter dan wanneer hij in het tulpenland wordt gelokaliseerd. Ook wordt zijn naam veelvuldig in verband gebracht met literaire voorlopers of geestverwanten. Zo wordt hij onder meer bestempeld als een jonge Philip Roth (Nirenstein 2003) en als de Nederlandse Baricco, soms wordt hij zelfs gepropageerd als de Nederlandse Pirandello (Bucci 2003), terwijl de naam Woody Allen eveneens geregeld valt (Mascheroni 2001, Nirenstein 2003).

Echte dieptecommentaren vallen met name Nooteboom en Grunberg ten deel, in mindere mate Haasse en Mulisch, maar met laatstgenoemde heeft het publiek pas kort geleden kennisgemaakt: in 2001 was hij ‘praktisch een

onbekende', zoals Baudino in dat jaar schreef. Net zoals bij Nooteboom vormt bij Grunberg het eigen oeuvre een referentiekader voor bespreking en bij beide auteurs worden thematieken besproken, personages uitgediept en de stijl enigermate geanalyseerd. Zie, om een greep uit de voorbeelden te geven, Bonaldi (2004) en Bucci (2003) met betrekking tot *De geschiedenis van mijn kaalheid*, Belpoliti (2002) en Fertilio (1996) over Nooteboom.

Continuïteit

Een belangrijke factor van promotie is dat er continuïteit in de uitgaven bestaat, dat men besluit om geen losse titels op de markt te brengen, maar auteurs. Van een dergelijke auteurszorg is bij Nooteboom en Haasse al lang sprake: van hun oeuvre zijn tot nu toe ruim tien titels in Italië uitgekomen en andere zijn in voorbereiding. Van Grunberg/Marek van der Jagt is zojuist *Dolore fantasma* uitgekomen, in een vertaling van Claudia Di Palermo, terwijl *Gstaad 95/98* en *De asielzoeker* eveneens op de publicatielijst staan.

Harry Mulisch is sedert de beurs van Turijn terechtgekomen in een herlanceeringsprogramma van uitgeverij Rizzoli, die van plan is alle belangrijke werken van deze auteur uit te brengen. Ondanks de omvang van het werk is men met *De ontdekking van de hemel* van start gegaan, waarna *Siegfried* aan de beurt was, beide van de hand van Laura Pignatti. Een nieuwe vertaling van *De aanslag*⁵ en een vertaling van *De procedure* komen binnenkort uit.

Hugo Claus schijnt minder succes te boeken. In 1999 is *Het verdriet van België* bij Feltrinelli uitgekomen, maar van de vertaling van *De geruchten*, die al jaren klaar ligt, is tot op heden niet bekend wanneer ze uitkomt. Afgaande op de besprekingen en het aantal uitgaven lijkt de conclusie voor de hand te liggen dat de keuze van internationaal georiënteerde auteurs de beste vruchten afwerpt: dit strookt met de veel gehoorde bevinding dat schrijvers die in zekere mate vrij zijn van vaderlands koloriet, zoals Mulisch en Nooteboom, het goed doen in het buitenland. De receptie van werken of schrijvers die sterker in de uitgangscultuur gebed zijn, verloopt naar verwachting moeilijker. Zo ziet het er niet naar uit dat het huiskamerrealisme, dat zo eigen is aan veel Nederlands proza, de Italiaanse lezer in hoge mate kan bekoren. Marcoaldi, in zijn overigens zeer evenwichtige artikel van 1993, formuleert dat als volgt: 'niet al het realisme is magisch als dat van Vermeer en daarom monden realisme en transparantie in de doorsnee Nederlandse literatuur dikwijls uit in een soort psychologische kinderlijkheid, een geestelijke naïviteit, huiskamerverhalen bevolkt door kleine levens van kleine mensen'.

Daarentegen lijkt de derde weg, aansluiting bij de doeltaalcultuur, een kansrijke strategie. Het mag geen toeval heten dat Nooteboom, de 'Nederlander van het zuiden' (Fertilio 1996), een klankbord vindt in de abstracte en reflecterende traditie van het Italiaanse taalgebied: 'hij past gewoon perfect in onze traditie', bevestigde Emiliana Lodigiani (Durlacher 1993). In Italië wordt hij inmiddels als 'cultauteur' (Polese 2001) gepropageerd.

Ook de continuïteit in de uitgave van Hella Haasses oeuvre lijkt goed overeen

te komen met de historische gerichtheid van de Italiaanse cultuur, haar – en nu citeer ik letterlijk wat Philippe Noble (1999, 99) in zijn bijdrage over de Franse cultuur stelt, want dat lijkt me heel toepasselijk – ‘oude, humanistische traditie, waarin intellectuele waarden hoog in het vaandel’ staan. Het is begrijpelijk dat de Italiaanse literaire kritiek unaniem de loftrumpet steekt over een erudiete schrijver als Nootboom: zijn met filosofische en literaire abstracties doorregen proza spreekt de fijnbesnaarde Italiaanse lezer aan. En toch, of ook het grote publiek met hem wegloopt, valt nog te betwijfelen. Van *Allerzielen* zijn tot nu toe slechts 5.000 exemplaren verkocht.

Ten slotte is sedert Turijn gebleken dat kritiek en publiek in Italië met grote aandacht kijken naar de migrantenliteratuur. Het Italiaanse publiek heeft in korte tijd kennis kunnen maken met auteurs als Kader Abdolah, Lulu Wang, Isegawa en Benali. De grootste bekendheid geniet Kader Abdolah, van wie tot nu toe drie werken zijn vertaald. Zijn *Spijkerschrift* (*Scrittura cuneiforme*) blijkt een van de bestsellers van Iperborea te zijn en wordt gerekend tot de top tien van mooiste titels die deze uitgeverij gepubliceerd heeft. De critici zijn vooral gefascineerd door de ‘dialogo tussen culturen’ die zij in het werk van Abdolah terugvinden, de botsing tussen de oosterse en westerse cultuur. Het thema van de asielzoeker is vanzelfsprekend een actueel onderwerp in de Italiaanse samenleving, en in het geval van Abdolah spreekt ook nog erg tot de verbeelding dat deze auteur is weggevlucht uit ‘het meest repressieve land ter wereld’ om asiel te vinden in de ‘vrijzinnigste natie van Europa’ (Mascheroni 2001).

Conclusie

Is het tij dus gekeerd en neemt het Italiaanse publiek met gretige belangstelling kennis van nieuwe werken van de Nederlandse en Vlaamse letteren? Goede signalen zijn er: onder de vakspecialisten is enige bekendheid met de Nederlandstalige literatuur een feit, er wordt veel vertaald, er zijn goede vertalers in omloop en in aanwas, in een aantal gevallen is er sprake van continuïteit en auteurszorg. Maar voor de rest blijft het hard werken, want een doorbraak naar het grote publiek is er kennelijk nog niet.

Dit is echter ook een algemeen probleem. Zoals Theo Hermans (1995, 84) zegt: ‘Wie Nederlandse literatuur via buitenlandse uitgevers bij de anderstalige lezer wil brengen, moet zich daar [...] veel moeite voor getroosten, want de belangstelling is niet spontaan aanwezig’, omdat ‘het buitenland, algemeen gezien, nauwelijks oog heeft voor Nederlandse literatuur’.

Kijkend naar wat er in Italië geproduceerd en gereciperd wordt, kan ik het volgende stellen:

1. Er wordt in Italië geleidelijk een vertaaltraditie opgebouwd met betrekking tot Nederlandstalige literatuur, en dat kan kwalitatief hoogwaardige vertalingen in de hand werken. Aangezien er ook goede universitaire kweekvijvers aanwezig zijn en de literaire vertalers in groteren getale opkomen, is het

wellicht zaak tot een betere taakverdeling over te gaan, zodat de vertalers zich meer kunnen specialiseren in bepaalde auteurs.

2. Er wordt veel vertaald, maar de literaire spoeling is nog dun. De Nederlandstalige letteren kunnen het niet zonder promotie redden, maar het bevorderingsvak is wel een vak apart. Er moeten daarom meer poortwachters van de Nederlandstalige letteren in het Italiaanse taalgebied komen. Sommige vertalers zijn overbelast: ze doen veel meer dan vertaalwerk, ze houden zich bezig met promotie, bemiddeling tussen uitgeverijen, redactiewerk. Misschien moeten bepaalde hoekstenen van promotie, zoals optimale begeleiding van het werk, lezingen en literatuurtentoonstellingen, waaraan in dit tijdperk van *celebrity*-schrijvers steeds meer behoefte is, toevertrouwd worden aan specifieke cultuurbemiddelaars. Wellicht moet ook geprobeerd worden schrijvers die tot de Italiaanse culturele voorhoede behoren, voor onze letteren in te schakelen. Italië heeft daar een traditie in: de Engelstalige letteren zijn hier in grote mate opengebrouwen door bekende autochtone auteurs.
3. Er is tot slot grote behoefte aan een Italiaanstalige geschiedenis van de Nederlandse literatuur, die voor een gedeelte door veldwerkers moet worden geschreven, mensen die vertrouwd zijn met de kennis en verwachtingshorizon van de Italiaanse lezers.

Noten

- 1 Ik wil met name Alessandra Liberati, Laura Pignatti en Elisabetta Svaluto bedanken voor de informatie die zij verstrekt hebben.
- 2 Er is in Italië een 'harde kern' van echte lezers, die kennelijk iets onder de 13% van het totale bestand ligt.
- 3 Kleinere uitgevers zijn vaak meer in vertalingen geïnteresseerd dan hun grotere collega's, omdat ze als starters in eigen land dikwijls geen auteur van formaat meer vinden (Vandeputte 1988, 95).
- 4 Jammer echter dat Bajani zo knoeit met de naam van de schrijver.
- 5 Een eerdere vertaling is in 1986 uitgekomen bij Feltrinelli, van de hand van Gianfranco Groppo.

Aangehaalde literatuur

- DURLACHER, JESSICA: 'Nederland schrijft zich de wereld in'. *Vrij Nederland*, 2 oktober 1993.
- HERMANS, THEO: 'Literair vertalen en internationale neerlandistiek'. *NEM* (33) 3, 82-91 (1995).
- MISSINNE, LUT: 'Nederlandse en Duitse stemmen over Margriet de Moor'. *NEM* (30) 2, 31-44 (2001).
- NOBLE, PHILIPPE: 'Nederland en Frankrijk: het grote misverstand?'. *Ons Erfdeel* (42) 1, 94-102 (1999).
- VANDEPUTTE, GUY: 'De Nederlandse literatuur in vertaling'. F. Balk-Smit Duyzentkunst (red.) et al., *Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge, 1988, 91-100.

Aangehaalde recensies

- BAJANI, ANDREA: 'Marek van der Jagt'. *Pulp libri* 47, januari/februari 2004.
- BAROLLO, GIANLORENZO: 'Fama e Formaggio'. *NEMO*, november 1993.
- BAUDINO, MARIO: 'Olandesi e fiamminghi tra vetri, dolori, attentati'. *La Stampa*, 19 mei 2001.
- BELPOLITI, MARCO: 'Labirinto di passioni'. *L'Espresso*, 24 januari 2002.
- BERTINETTI, ROBERTO: 'Alla fiera della lettura si scopre l'Olanda'. *Il Piccolo*, 16 mei 2001.
- BONALDI, MARCO: 'Vienna, anatre e amour fou'. *Il foglio letterario*, 31 maart 2004.
- BONANATE, MARIAPIA: 'Nella casa tra i boschi c'è il respiro del passato'. *Famiglia Cristiana*, 3 september 1997.
- BUCCI, STEFANO: 'Sesso, calvizie e infelicità. Il mondo secondo Marek'. *Corriere della Sera*, 22 september 2003.
- CERRI, LUCIA: 'Quando il formaggio uccide i sogni'. *Libertà*, 25 juli 1993.
- CERRI, LUCIA: '<Rituali> per allontanare l'angoscia'. *Libertà*, 20 mei 1994.
- CULICCHIA, GIUSEPPE: 'L'amour fou fa diventare calvo il giovin signor viennese'. *La Stampa*, 16 december 2003.
- DE GIOVANNI, NERIA: 'Iperborea, saggi e romanzi per capire in Italia la luce che viene dal Nord'. *L'Unione Sarda*, 4 maart 1992.
- DEL DONGO, FABRIZIO: 'Amarcord alla fiamminga'. *L'Indipendente*, 21 juli 1993.
- DE MICHELI, BENEDETTA: 'La vita è fuga, senza luoghi in cui arrivare'. *Corriere della Sera*, 26 april 1994.
- FERTILIO, DARIO: 'Lassù sulle montagne nell'Olanda che non c'è'. *Corriere della Sera*, 19 augustus 1996.
- FIORANI, PIERANGELA: 'Il nord nel cuore'. *La Repubblica*, 5 mei 2001.
- FIORI, CINZIA: 'Dal sessantotto all'eternità. L'utopia diventa romanzo'. *Corriere della Sera*, 2 oktober 2002.
- FUMAGALLI, FIORELLA: 'Alla scoperta della letteratura olandese'. *La Repubblica*, 23 mei 2001.
- IADICICCO, ALESSANDRA: 'Dalla Persia all'Olanda'. *Soprattutto*, 22 juni 2001.

- IERANÒ, GIORGIO: 'Il fratello fiammingo di Fantozzi'. *Il Resto del Carlino*, 23 maart 1993.
- MARCOALDI, FRANCO: 'Le penne d'Olanda'. *La Repubblica*, 4 oktober 1993.
- MASCHERONI, LUIGI: 'Ecco la multinazionale degli olandesi'. *Il Giornale*, 18 mei 2001.
- NICCOLINI, CARLOTTA: 'L'invasione degli olandesi'. *Corriere della Sera*, 20 mei 2001.
- NIRENSTEIN, SUSANNA: 'Olandesi si diventa'. *La Repubblica*, 21 maart 2001.
- NIRENSTEIN, SUSANNA: 'Teenager sesso e calvizie'. *La Repubblica*, 17 november 2003.
- ORSI, ALESSANDRA: 'La parola ai nederlandesì'. *Il diario della settimana*, 11 mei 2001.
- PERAZZOLO, PAOLO: 'Il romanzo lungo un secolo di un grande sconosciuto'. *Famiglia Cristiana*, 3 november 2002.
- POLESE, RANIERI: 'Ai 'nederlandesì' manca solo il Nobel'. *Corriere della Sera*, 16 mei 2001.
- PUGNI, PAOLO: 'Una notte di pioggia dietro a un fuoco fatuo'. *L'Eco di Bergamo*, 20 februari 1993.
- SEVESO, LUISSELLA: 'Un olandese di nome Abdolah'. *Il Giorno*, 24 mei 2001.
- SICILIANO, ENZO: 'Amore, toglì quella maschera'. *L'Espresso*, 16 september 1994.
- VOLPI, FRANCO: 'Ritratto di un iconoclasta: L'uomo che incendiò le parole'. *La Repubblica*, 23 augustus 1997.
- ZACCARI, ALESSANDRO: 'Olandesi in partenza, allarme in Fiera'. *Avvenire*, 20 mei 2001.

..... *Vis vitalis*
Kroniek cultuur en maatschappij

Ik ben er zelf niet dol op. Ik heb door de jaren heen al menig kookboek gekocht in de hoop dat er wat inspiratie op mij zou neerdalen, maar ik kom meestal niet verder dan de geijkte kabeljauw, of zalm in dillesaus als ik een dure bui heb. Ik houd al helemaal niet van al het glibberigs dat zich met schelpen en schalen pantsert tegen de boze buitenwereld. Mijn hart gaat wel sneller kloppen bij het zien van een zoute haring, maar dat komt dan vooral door de associatie met de indigestie die het eten van deze vette lekkernij steevast bij mij teweegbrengt. Op het eerste gezicht ben ik dus een slechte – want onwillige – recensent van een tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht, en van de bijbehorende catalogus, allebei uitsluitend gewijd aan vis.

Een afwisselende catalogus voor een veelzijdig genre

De catalogus, een dik wit boekwerk, is met zorg uitgegeven en oogt zeer origineel door de glimmende opdruk van het woordje vis, die als een maliënkolder van schubben het kaft overdekt. De samenstellers hebben gekozen voor een multidisciplinaire aanpak van het thema. De catalogus van de tentoongestelde schilderijen wordt voorafgegaan door artikelen over de centra in Zuid- en Noord-Nederland waar visstillevenen werden vervaardigd, over de symboliek van vis, visser, visgerei en vangst in de zestiende en zeventiende eeuw, maar ook over de visserij in de voormalige Biesbos, visrecepten in de late Middeleeuwen, natuurhistorische publicaties over vis uit de zestiende en zeventiende eeuw en over ichtyologie (vissenkunde).

Ook de tentoonstelling zelf toonde hoe afwisselend dit onderwerp is; er waren – behalve visstillevenen – bijvoorbeeld ook markttaferelen en visverkopers, bijbelse en mythologische scènes waarbij vis een belangrijke rol speelt, en schilderijen met de schertsfiguur *pekelharing*.

Het was de allereerste keer dat een tentoonstelling uitsluitend was gewijd aan het thema vis. Een van de redenen die het Centraal Museum in Utrecht hiervoor gehad kan hebben, is dat Utrecht in de zeventiende eeuw – naast Den Haag – het belangrijkste centrum was, waar dit genre tot bloei kwam. Het valt in de samenstellers te prijzen dat ze ervoor hebben gekozen om het onderwerp van zoveel mogelijk verschillende kanten te belichten. Mocht de bezoeker schilde-

rijen met vis op den duur wat saai gaan vinden, dan bood de catalogus verschillende invalshoeken die dwingen tot een andere manier van kijken. Althans, dat moeten de schrijvers voor ogen hebben gehad, maar die opzet was wat mij betreft niet geheel geslaagd. Wie met de catalogus als gids de tentoonstelling bezocht, merkte namelijk al snel dat deze meer vragen opriep dan er werden beantwoord.

Juweeltjes van kleine meesters

In een interview naar aanleiding van de opening van de tentoonstelling gaf de stillevenspecialist Fred Meijer eerlijk toe dat hem enige twijfel bekreep, toen hem werd gevraagd mee te werken. Gaandeweg raakte hij echter gefascineerd door de veelzijdigheid van het onderwerp, hoewel het visstilleven slechts een klein subspecialisme binnen de schilderkunst vormt. Wat hem vooral trof, was de ongelofelijke kundigheid waarmee Zuid- en Noord-Nederlandse schilders tussen 1580 en 1700 vis en schaaldieren hebben weergegeven, vooral als je daarbij in ogenschouw neemt dat het in veel gevallen meesters betreft die nou niet bepaald behoren tot de grote namen van de zeventiende-eeuwse schilderkunst. Hun prestaties waren er echter niet minder om. Wie kent nu nog Pieter de Putter, Harmen van Steenwijck, Jacob Gillig en Marcus Ormea die toch absoluut uitblinkers in dit genre zijn geweest?

In zijn artikel over de visstilleven in Holland en 'Vlaanderen' (bedoeld is Antwerpen MBG) vertelt Fred Meijer eerst in het kort iets over de oorsprong van het genre. Die moet volgens hem worden gezocht in de belangstelling die men in de zestiende en zeventiende eeuw had voor de natuurlijke historie, maar ook in de toen populaire uitbeeldingen van de vier elementen, waarbij vismarkten het element water vertegenwoordigden. In het voorbijgaan wordt nog vermeld dat vis een belangrijke rol heeft gespeeld in de economie van de Republiek. Jammer dat dit onderwerp, dat mijns inziens van cruciale betekenis is geweest voor het genre, in de catalogus verder nauwelijks meer aan bod komt. Ik kom hier zo nog op terug.

Het visstilleven kende geen ononderbroken traditie in de Nederlanden. Na een aarzelende start in de eerste decennia van de Gouden Eeuw lijkt het genre in de jaren twintig een stille dood te zijn gestorven. Vanaf de jaren dertig werden er echter zowel in Antwerpen als in de Noordelijke Nederlanden steeds meer visstilleven vervaardigd. Rond het midden van de eeuw bereikte het genre in kwalitatief en kwantitatief opzicht zijn hoogtepunt.

Na de beknopte inleiding over het hoe en waarom van vis in de schilderkunst, laat Fred Meijer een stortvloed aan namen de revue passeren, zowel van specialisten als van schilders die af en toe een visstilleven maakten. Door al die namen valt helaas maar moeilijk een lijn in zijn verhaal te ontdekken. Het wordt niet altijd helemaal duidelijk hoe deze schilders elkaar hebben beïnvloed en of er ook een ontwikkeling is in de beeldtraditie tussen 1580 en 1700. Als lezer zie je al gauw door de bomen het bos niet meer, aangezien onduidelijk blijft wie nu de toonaangevende meesters in dit genre zijn geweest.

De vitaliteit van dode vis

Het is overigens wel opmerkelijk dat het, althans voor mij, op de tentoonstelling vrijwel onmogelijk bleek om de visschilderijen uit de diverse centra van elkaar te onderscheiden. Thema's en uitwerking bleken in de verschillende steden nogal op elkaar te lijken, terwijl de handen van de meesters toch enorm van elkaar verschillen. Wat deze schilderijen met elkaar delen is het enorme raffinement waarmee de uiteenlopende stofuitdrukking van vis en schaaldieren in verf is vertaald.

Het visstilleven is een specialisme waarin nog heel wat nieuws te ontdekken valt omdat het zich door de eeuwen heen niet heeft kunnen verheugen in de belangstelling van verzamelaars en museumdirecteuren. Veilingmeesters weten het uit ervaring: visstillevenen worden meestal verkocht voor een veel lagere prijs dan andere stillevenen. Toch doet het vakmanschap waarmee de vissen zijn geschilderd niet onder voor dat waarmee de beroemde Willem Claesz Heda zijn roemers en zilveren schalen op het paneel toverde. Sterker nog, de visstillevenen zijn vaak levendiger dan de monochrome banketjes van Heda. Dat komt vooral door de subtiele kleuraccenten: het rood van een kreeft of zalm tegenover het blauwgrijs van een kabeljauw, het donkerbruin van een karper tegenover de zandtinten van de buik van een krab. De schilders van visstillevenen hebben zich uitgeleefd in het weergeven van verschillende texturen, of dat nu de harde schaal is van een krab, het wat vlokkige vlees van een moot kabeljauw, de glibberige huid van een paling of de lillende ingewanden van een rog. Op de banketjes van Heda staan de kostbare glazen, het porselein, de tinnen kannen en zilveren schalen roerloos in de ruimte, maar op het visstilleven wordt de beschouwer vaak aangezet om te reageren op wat hij ziet. Op een tafel is een schaal gekanteld, de vissen dreigen eraf te glijden zodat je de neiging hebt om ze op te vangen. In de hoek van een schilderij ziet de beschouwer de fonkelende ogen van een poes die met zijn klauw een vis te pakken heeft. De visverkoper ziet het niet, maar wij voelen een impuls om hem te waarschuwen. Aan het strand zien we Christus spreken tot de vissers. Op de voorgrond is de inhoud van een mand met vis en schelpdieren door een visser in het zand uitgestrooid. De meeste vissen tonen hun witte buik waarop zand en schelpjes kleven. Als kijker zouden we een emmer water willen pakken om de vissen schoon te spoelen. Het stilleven van Heda mogen wij passief bewonderen, bij de schilderijen met vis zou men soms bijna kunnen spreken van interactieve kunst.

Kijken, kijken en nog eens kijken

Een vraag waarop geen eenduidig antwoord meer te geven valt, is hoe deze schilderijen, die naar zeventiende-eeuwse begrippen vaak tamelijk groot zijn, werden gemaakt. Schilderen was een tijdrovend proces dat dagen of soms weken in beslag kon nemen. Gezien de bederfelijkheid van het onderwerp, was het onmogelijk zo'n schilderij 'naer het leven' te vervaardigen. Fred Meijer gaat ervan uit dat er werd gewerkt naar studies. Hij komt tot die conclusie omdat sommige vissen op verschillende schilderijen op precies dezelfde manier zijn

weergegeven. Dergelijke studies kennen we nu niet meer, dus het blijft gissen hoe dit in de praktijk heeft gewerkt. Wellicht werd er gebruik gemaakt van schetsen in waterverf, of zeer gedetailleerde, ingekleurde tekeningen. We kunnen in ieder geval uitsluiten dat schilders de prenten uit natuurhistorische visboeken als voorbeeld hebben genomen, want die hebben nooit het realiteitsgehalte van geschilderde vis. De denkbeelden die in die boeken tot uitdrukking werden gebracht, vormden echter wel het uitgangspunt voor deze kunstenaars. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de aanwezigheid van zeehonden, schildpadden en een enkele krokodil, die in natuurhistorische publicaties traditioneel tot de waterwereld werden gerekend.

We zullen nooit precies weten hoe deze schilderijen zijn gemaakt, maar wat wel duidelijk wordt, is dat deze schilders ongelofelijk goed hebben gekeken en gestudeerd op ieder detail van hun onderwerp. Dat maakt het nu nog mogelijk om de vissen op de schilderijen zeer precies te determineren. Dat oog voor het kleinste detail zien we bijvoorbeeld aan de manier waarop zeebewoners op het droge worden getoond, compleet met het waas dat na enige dagen over de ogen trekt, of vinnen die plat tegen het lichaam liggen als er geen water meer is om in uit te waaieren.

De economische betekenis van de visserij voor de Republiek

Het artikel van Eddy de Jongh over de symboliek van vis, visser, visgerei en visvangst heb ik als zeer teleurstellend ervaren. Vanuit de belangstelling van de auteur valt het te billijken dat hij voornamelijk schilderijen bespreekt waarin naast vis ook figuren te zien zijn. Dat is jammer, omdat de stillevens eigenlijk de hoofdmoot van de tentoonstelling vormden. Het is interessant om te lezen over vis en de christelijke symboliek, maar er waren maar een paar schilderijen tentoongesteld waarin die thematiek was uitgewerkt. Wat mij vooral opviel, was dat op de meerderheid van de genreschilderijen met vis het commerciële aspect centraal staat. Het waren ofwel markten, ofwel vissers, ofwel visverkopers.

Dit brengt mij opnieuw bij het economische belang van de visvangst in de zeventiende eeuw. Door de oorlog met Spanje kon er aan het einde van de zestiende eeuw van visserij nauwelijks sprake zijn. Op open zee patrouilleerden Spaanse oorlogsbodems en ook de binnenwateren waren te gevaarlijk. Pas toen in 1609 het Twaalfjarig Bestand werd gesloten, kwam de visserij weer goed op gang en lag de markt in de Zuidelijke Nederlanden weer open. In de Republiek waren drie takken van visserij die elk een eigen doel dienden, de zoetwater-, de kust- en de haringvisserij.¹ De zoetwatervis die uit de binnenwateren werd opgehaald, was vooral bestemd voor plaatselijke consumptie. In plakaten van 1592 en 1600 wordt gesproken over de 'schamele gemeente die zich gewoonlijk met riviervis moet voeden en onderhouden'. Gedurende de eerste decennia van de zeventiende eeuw had vis een belangrijker aandeel in het voedselpakket dan later het geval was. Zoute haring was een luxe product dat relatief duur was. Voor de gewone burger was zoetwatervis een stuk goedkoper. Rond het midden van de zeventiende eeuw waren de grote dagen van de zoetwatervisconsumptie

echter voorbij. Dat kwam bijvoorbeeld door de overbevissing van de binnenwateren en de verzilting van de Zuiderzee.

Voor de kustvisserij had in de jaren van de oorlog met Spanje zeer te lijden gehad. Deze visserijtak leefde flink op in de jaren van het Twaalfjarig Bestand. Vissers uit Egmond en Katwijk aan Zee brachten vooral platvis en schelpdieren aan land, waarvan het overgrote deel bestemd was voor export naar Duitsland. In de loop van de zeventiende eeuw ging deze nering echter sterk achteruit, onder meer doordat de scholen vis zich begonnen te verplaatsen. Daardoor gingen de vissersgemeenschappen aan de Hollandse kust op den duur behoren tot de armste van Holland.

Haring was met wijn, textiel en zout het belangrijkste exportartikel van de Republiek. Dit bracht stadhouder Maurits ertoe om te zeggen dat 'de onaanzienlijke haring het kiezelsteentje in de slinger was, waarmee de Nederlandse David de Spaanse Goliath had geveld'.² Het haringkaken was door de Hollanders uitgevonden en tot diep in de zeventiende eeuw bleven zij de enigen die deze tamelijk eenvoudige procedure onder de knie hadden. Dit gaf de Hollandse haringvisserij een flinke voorsprong op de buitenlandse concurrentie. Zo'n zeventig tot tachtig procent van de haring die aan wal werd gebracht, was bestemd voor de export. De burgers en bestuurders van de jonge Republiek beschouwden de haringvisserij als een van de belangrijkste pijlers van de economie.

Levenskracht

De tentoonstelling had als ondertitel 'vis vitalis' meegekregen: levenskracht. Men kan dit op verschillende manieren interpreteren. In de eerste plaats geeft het eten van vis de mens levenskracht, maar vis bepaalde ook voor een deel de levenskracht van de Hollandse economie, al werd het belang ervan misschien wel eens overdreven. Dit doet echter niets af aan de perceptie die men ervan had. In dit licht krijgt vis de betekenis van de verworven vrijheid en de economische voorspoed die het gevolg was van het overwinnen van de vijand.

Het visstilleven, dat er in de bijdrage van Eddy de Jongh zeer bekaaid afkomt met één korte alinea, lijkt in deze context dus zeker een aparte studie waard te zijn. Er was een wereld van verschil tussen een maaltje riviervis, dat als voedsel diende voor de armere burgerij, en een schaal van Chinees porselein met dure zeevis die was bestemd voor de export. Anders dan men in de catalogus beweert, was zalm in die dagen geen dure, luxe vissoort. Uit het begin van de vorige eeuw zijn zelfs nog contracten met dienstbodes bekend, die erop staan om niet meer dan twee keer per week zalm voorgeschoteld te krijgen. In de genreschilderkunst komen we soms vissersvrouwen tegen die hun vinger laten glijden in een moot roze/rode zalm. Het is niet moeilijk om hierin een wel zeer openlijke verwijzing te zien naar het vrouwelijke geslachtsdeel. Het opmerkelijke is dat je dergelijke obsceniteiten wel tegenkomt in de schilderijen van genreschilders van het tweede garnituur, maar nooit bij hun grote voorbeelden als Dou en Van Mieris, die werkten voor de elite. De platvloerse zalmsymboliek

Joseph de Bray, Lof van den pekelharing, 1656, met het gedicht op de pekelharing van Jacob Westerbaen uit 1633.

ging in die kringen waarschijnlijk te ver. Ook dit is een aspect van schilderijen met vis als onderwerp, dat mijn inziens in de catalogus meer aandacht had verdiend.

Die catalogus bevat overigens wel degelijk een bijdrage over de visserij in de zeventiende eeuw. Het valt echter te betreuren dat het gaat om een artikel over de vissers uit Geertruidenberg, die een monopolie hadden op de visserij op het Bergse Veld bij de Biesbos. Uit de tekst blijkt dat hun afzetgebied voornamelijk in de Zuidelijke Nederlanden te vinden was. Het wordt niet duidelijk in hoeverre deze vissers exemplarisch waren voor de binnenvisserij in de rest van de Republiek. Bovendien blijft de economisch zo belangrijke kust- en zeevisserij helemaal buiten beschouwing. Men vraagt zich af wat de relevantie was van deze bijdrage in relatie tot de tentoongestelde schilderijen.

Vis en voeding

Dat zelfde geldt ook voor een, overigens alleraardigst, artikel van Johanna Maria van Winter over visrecepten in laat-Middeleeuwse en vroeg-moderne kookboeken. De boeken die worden genoemd dateren bijna allemaal uit de vijftiende en de zestiende eeuw, terwijl de tentoonstelling de periode 1550–1700 bestrijkt. De auteur gaat uitgebreid in op de klassieke theorieën over de lichaamsvochten, die ten grondslag hebben gelegen aan de voedings- en gezondheidsleer in de Middeleeuwen. Vis werd beschouwd als koud en vochtig en daarmee was het als voedsel eigenlijk alleen geschikt voor mensen met een sanguïsch (warmbloedig) temperament. Dit is overigens een interessante constatering in het licht van de voedingsadviezen die men heden ten dage geeft aan mensen met een te hoge bloeddruk: eet veel vis! Om de kwalijke werking van vis te compenseren moest men deze combineren met azijn, wijn of zure vruchtensappen en ‘warme’ kruiden zoals gember of artisjokken. Deze ‘vurige’ distel is bijvoorbeeld door Clara Peeters en Van Beyeren als enige groente aan het visstilleven toegevoegd. Hoe dat allemaal heeft gesmaakt, kan men slechts raden. Mijn enthousiasme voor vis is er in elk geval niet door toegenomen.

Voor delen van de vis die wij tegenwoordig als afval beschouwen, waren aparte recepten beschikbaar. Dit werpt een ander licht op alle ingewanden en geslachtsdelen van vissen die op de tentoongestelde schilderijen te zien zijn. Nu worden die door de visboer verwijderd, maar toen golden ze vaak als een kostelijke lekkernij.

De oude voedingsadviezen bleven in de eerste decennia van de zeventiende eeuw ongewijzigd. Dat valt althans op te maken uit een gedicht van de arts Jacob Westerbaen uit 1633. Hij hemelt de voedingswaarde en de medicinale kwaliteiten van de *pekelharing* op. Hij adviseert om er roggebrood, boter en uien bij te serveren en de zoute smaak vervolgens weg te spoelen met bier. Tussen de regels door lezen we nog dat *pekelharing* bevorderlijk is voor de vruchtbaarheid van de vrouw en de potentie van de man. Het eten ervan heeft bovendien als voordeel dat men er goed van gaat plassen en poepen, zonder al te veel last te krijgen van winderigheid.

Toen Joseph de Bray in 1656 zijn *Lof van den pekelharing* schilderde, met daarin het leerdicht van Westerbaen omzoomd met vette haring, uien, brood en bier, waren de ideeën van de dokter allang achterhaald (afb.). De denkbeelden rond voeding veranderden omstreeks 1630. Voor die tijd vormden brood, vlees, vis en bier de hoofdbestanddelen van het voedselpakket, maar na die tijd werden er meer bonen, groenten en melkproducten gegeten.³ Dit heeft mede bijgedragen tot de neergang van de visconsumptie in de Republiek in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Wat bovendien sterk veranderde was het andere aspect dat in het artikel van mevrouw Van Winter naar voren komt, namelijk het belang van de voedingsvoorschriften van de katholieke kerk op de visconsumptie. Tussen carnaval en vasten mocht er geen vlees gegeten worden en was men in de katholieke wereld dus voornamelijk aangewezen op vis. Bovendien schreef de kerk van Rome voor dat er door het jaar heen twee dagen per week vis diende te worden gegeten: op woensdag en op vrijdag of zaterdag. Een interessante vraag is nu welke invloed de protestantisering van de Republiek heeft gehad op de visconsumptie en overigens ook op de manier waarop tegen dit christelijke symbool werd aangekeken. Het zijn vragen waarop de catalogus helaas geen antwoord geeft.

Tot slot

In de zestiende eeuw wijzen Italiaanse kunsttheoretici er herhaaldelijk op, dat schilders hoger moeten worden aangeschreven dan gewone ambachtslieden, omdat hun werk het product is van wetenschappelijke kennis van bijvoorbeeld de natuurlijke historie, proporties van het menselijk lichaam en kennis van de klassieke literatuur. Kunst mocht in elk geval nooit alleen het nabootsen van de natuur zijn; de schilder moest in zijn werk een idee tot uitdrukking brengen en niet slaafs de natuur volgen. Hoewel ook enkele Hollandse meesters uit de Gouden Eeuw deze ideeën onderschreven, kan ik mij toch niet aan de indruk onttrekken dat de meeste kunstenaars juist apetrots waren op de ambachtelijke vaardigheden die zo door de Italianen werden verafschuwd. De Hollandse meesters lijken soms te zwelgen in het genot om de texturen van vergankelijke, levende zaken als vis, of bloemen in verf te vereeuwigen. De Hollandse schilder was zich ervan bewust dat hij met zijn verbluffende techniek het tijdelijke eeuwigheidswaarde kon geven. Dat deed hij niet met behulp van wetenschappelijke theorieën, maar door zijn ogen goed de kost te geven. Kunst was in de Gouden Eeuw vooral de kunst van het kijken.

Alle goedbedoelde artikelen in de catalogus ten spijt, gaf deze tentoonstelling bovenal blijk van het vernuft van deze schilders, een aspect dat in de bijdragen niet of nauwelijks wordt belicht. Een enkel minder schilderij daargelaten, heeft de tentoonstelling me van het begin tot het einde geboeid. Met stijgende verbazing zag ik hoe een schilder als Abraham van Beyeren de vochtige glinstering op de schubbige huid van een maaltje zeevis wist te suggereren. Bijna moest ik kokhalzen bij het zien van de lillende hom en kuit op

een schilderij van Pieter de Putter en bij de oesters, waarvan Clara Peeters weergaloos de kenmerkende snotachtige textuur wist weer te geven. Want na het zien van deze tentoonstelling blijft één ding voor mij als een paal boven water staan. Hoe mooi en verrassend de schilderijen ook zijn, ik houd nog steeds niet van vis.

Noten

- ¹ Zie voor een algemene inleiding over de visserij in de eerste helft van de zeventiende eeuw: H.A.H. Boelmans Kranenburg: 'Visserij in de Noordelijke Nederlanden 1580–1650'. *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*. Deel 7. Haarlem, 1980, 160–169.
- ² A.Th. van Deursen: *Mensen van klein vermogen; het kopergeld van de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1996, 30.
- ³ J. de Vries en A. van der Woude: *Nederland 1500–1815: de eerste ronde van moderne economische groei*. Amsterdam, 1995, 715.

Besproken publicatie

HELMUS, L.M. ET AL.: *Vis. Stillevens van Hollandse en Vlaamse meesters 1550–1700*. Catalogus van de tentoonstelling in het Centraal Museum Utrecht 7 februari – 9 mei 2004. Utrecht, 2004. ISBN 90 5983 004 0. € 35.

..... *Vaktaal*
Kroniek van het Nederlands
voor anderstaligen

Nederlands voor anderstalige artsen

Je hebt in je eigen land een opleiding voor arts gevolgd, je bent in Nederland geslaagd voor het staatsexamen NT2, programma II en nu wil je in Nederland je beroep uitoefenen. In de meeste gevallen is dat, in ieder geval in taalkundig opzicht, een brug te ver. De kennis van de medische terminologie schiet tekort en men is vaak onvoldoende toegerust om de patiënt iets te adviseren, hem iets uit te leggen, hem gerust te stellen en om 'aardig' tegen hem te zijn. Daarnaast brengt de status van arts ook nog met zich mee dat het Nederlands niet al te simpel en te krom mag zijn. Dat wekt geen vertrouwen. Om genoemde problemen het hoofd te bieden werd *Hoe zit het met staan?* geschreven, een cursus Nederlands voor anderstalige artsen.

In zeventien hoofdstukken komen de volgende onderwerpen aan bod: cholesterol, hartfalen, slagaderontsteking, de overgang, zuigelingen- en peuterzorg, oogontsteking, huidkanker, hechten, kneuzingen en breuken, rugklachten, hartinfarct, epilepsie, slaapproblemen.

De behandeling van een onderwerp begint meestal met een gesprek tussen arts en patiënt, gevolgd door luister-, vocabulaire- en grammaticaopdrachten. Daarna moet de arts-cursist spreken. Na bijvoorbeeld folders over cholesterol gelezen te hebben, moet hij antwoorden op de vragen: Dokter, wat is cholesterol eigenlijk en waarom moet je met een te hoog cholesterol naar een diëtiste? Het hoofdstuk wordt afgesloten met uitspraakoefeningen waarbij – uiteraard – geoefend wordt met zinnen uit de medische praktijk, bijvoorbeeld: Vertelt u eens, hoe is het nu? Waar bent u over uitgeleden? Over hondenpoep?

Deze drie zinnetjes geven al aan dat deze cursus geen technisch handboek is met veel vakjargon. De gebezigde terminologie is niet ingewikkelder dan die van een krantenartikel of een televisie-uitzending over een medisch onderwerp. Omdat er heel veel aandacht wordt besteed aan spreekuorgesprekken, bevat het boek ook veel materiaal waarmee de *patiënt*-cursist zijn voordeel kan doen. Hij moet *verstaan* wat de dokter *vraagt* (Was het een stekende pijn? Zit het in de familie?) of *zegt* (De moed niet laten zakken, hoor. Of: Over een week kan de baby hangerig worden) en hij moet adequaat kunnen reageren. En voor adequate reacties levert het boek ook volop materiaal (De dokter: Je kunt een paracetamolletje nemen tegen de pijn. De patiënt: Geen haar op mijn hoofd die daar aan denkt. Ik hoef die zoi niet).

De gesprekken uit het boek zijn op de band opgenomen, maar daar is het helaas bij gebleven. Ze zijn niet op cassette of op cd beschikbaar. Dat is jammer, want naar een gesprek luisteren is natuurlijk heel wat anders dan de geschreven weergave daarvan lezen.

Hoe zit het met staan? lijkt me niet direct een boek voor het reguliere NVT-onderwijs. Maar wie voor 'erbij' materiaal en oefeningen zoekt op het gebied van de gezondheid kan hier zijn hart ophalen.

De taal van de verpleging

Gaat in de gezondheidszorg de aandacht van de anderstalige vooral naar de wereld van hen die vroeger zuster heetten maar die, nadat ze gezelschap hadden gekregen van de broeder, verpleegkundigen worden genoemd, dan kan de cursus *De taal van de verpleging* uitkomst bieden. Vaktaal voor halfgevorderden, volgens de *Delfse methode*, in 28 lessen. Een les begint met een tekst, gevolgd door een aantal gesprekken over hetzelfde onderwerp. Van de woorden die daarbij geleerd moeten worden, staat in het tekstboek de vertaling in het Engels, Pools en Litouws. Daarna komen dezelfde tekst en dezelfde gesprekken terug in de vorm van een gatentekst, volgen er vragen over de inhoud, discussievragen en spreekopdrachten. Ten slotte is er uitleg van een grammaticaregel met daarbij een controleoefening.

De teksten en de gesprekken die op twee cd's staan zijn, volgens de auteurs, in feite het belangrijkste onderdeel van de cursus. Men moet dus bij het bestuderen van een les altijd naar de geluidsopnames luisteren, eerst met tekst erbij, dan een paar maal zonder tekst. En men moet, voor de uitspraak, ook alle gesprekken nazeggen.

Zomin als *Hoe zit het met staan?* is *De taal van de verpleging* een boek met technisch vakjargon. Woorden als bypass en cataract zijn uitzonderingen, woorden als duizelig, rechtop, aandringen of vergeetachtig zijn heel gewoon. De wereld van de zorgverlener is hier het verpleeghuis en de thuiszorg, niet de operatiekamer of de intensive care. En de zorgvrager is de ouder wordende medemens. Die zorgvrager komt in de cursus heel vaak aan het woord en zijn of haar taalgebruik is vroeg of laat het taalgebruik van ons allemaal. Natuurlijk is de cursus in de eerste plaats bedoeld voor hen die in de zorgsector gaan werken, maar de intra- of extramurale docent vindt hier ook heel veel nuttigs voor zijn algemene taallessen.

Voor frivoliteiten moet je in het algemeen niet bij de *Delfse methode* zijn. *De taal van de verpleging* wordt gepresenteerd in een eenvoudige lay-out, zonder kleuren, tekeningen en foto's. Ook de bijgevoegde cd's vertonen die zakelijkheid. Goed ingesproken teksten en dialogen, maar geen authentieke opnamen en een beperkt aantal stemmen. Dat mevrouw Van Bentum af en toe *Ketelbinkie (Toen wij van Rotterdam vertrokken)* op het repertoire neemt en na de bestelling van broccoli met slavink *De Zuiderzeeballade* inzet, verandert niets aan het sobere karakter van deze cursus. Maar de student die de zelfdiscipline kan opbrengen om te doen wat de auteurs van *De taal van de verpleging* willen (veel

studeren, veel herhalen, veel luisteren) bereikt meer dan de student die wordt geconfronteerd met het snelle multimediale vuurwerk van de meeste thans gangbare cursussen. Denk ik.

Taal in zaken

Het doel van *Taal in zaken* is in wezen hetzelfde als dat van *Hoe zit het met staan?*: aan anderstaligen hulp bieden bij het adequaat uitvoeren van een beroep. Ook in de aanpak is er overeenkomst. In beide gevallen wordt er veel authentiek materiaal aangeboden dat als uitgangspunt dient bij het verwerven van de gewenste zakelijke kennis en beide cursussen besteden aandacht aan de cultuurcomponent. In tegenstelling tot de cursus voor artsen wordt er bij *Taal in zaken* zowel in het boek als op de cd-rom eerst uitvoerig stilgestaan bij de theorie van het te behandelen onderwerp. Die onderwerpen zijn: brieven schrijven (met inbegrip van fax en e-mail), gesprekken voeren, vergaderen, notuleren, onderhandelen, rapporteren en presenteren. Binnen deze hoofdcategorieën komen allerlei subactiviteiten aan bod. Bij 'vergaderen' wordt er bijvoorbeeld aandacht besteed aan de verschillende soorten vergaderingen, aan de structuur van een vergadering, aan de rolverdeling van de deelnemers en aan factoren voor het succes van een vergadering. Bij 'presenteren' aan de opbouw, de visuele ondersteuning, de soorten presentaties (bedrijfspresentaties, productpresentaties, onderzoekspresentaties, beleidspresentaties) en aan het houden van een presentatie. De theorie wordt verduidelijkt met voorbeelden uit de praktijk (brieven, agenda van een vergadering, besluitenlijstje, in videofragmenten verschillende soorten gesprekken enz.). De 'Taalkaders' in het boek en de 'Taalaspecten' op de cd-rom geven per onderwerp vaak gebruikte woorden en formuleringen (Kunt u zich vinden in de agenda?, Op uw verzoek sturen wij u, Kunt u mij doorverbinden met mevrouw X enz.). Ieder onderwerp wordt afgesloten met vragen en opdrachten. Een voorbeeld van een vraag (bij een gegeven brief): Wat is het doel en het onderwerp, voor wie is de brief bedoeld, waarom is het een zakelijke brief? En van een opdracht: Maak een uitvoerig verslag van een interview in een Nederlandstalig actualiteitenprogramma.

Het theoretische deel van *Taal in zaken* is voorbeeldig. Veelomvattend, veelzijdig, duidelijk en met talrijke goedgekozen voorbeelden. Maar *Taal in zaken* wil meer zijn dan een handboek voor zakelijk Nederlands. Het wil de anderstalige hulp bieden bij het vergroten van zijn of haar communicatieve vaardigheden op het gebied van zakelijk Nederlands. Hoe wordt die hulp geboden? Door het geven van theorie, door het aanbieden van authentieke teksten en door oefenmateriaal. De omvang van het oefenmateriaal is zeer beperkt en daarbij wordt vaker de reflectie geoefend (Hoe structureert de chef het gesprek? Hoe zien de telefoonconventies in je moedertaal eruit?) dan de zelfwerkzaamheid (Schrijf een stageverslag). Nu lijkt de auteur de mening te zijn toegedaan dat het aanbieden van theorie en van authentiek materiaal op zich al bijdraagt aan de gewenste vergroting van communicatieve vaardigheden en lexicale kennis. Ik weet niet of die transfer automatisch plaatsvindt. Maar ik

weet wel dat die aanpak niet automatisch leidt tot *correct* taalgebruik. Dus als met communicatief vaardig gemikt wordt op meer dan het kunnen overbrengen van een bepaalde boodschap, zal, vrees ik, de docent-gebruiker aan dit materiaal zelf toch nog het een en ander moeten toevoegen.

Het boek geeft de transcripties van alle videovoorbeelden op de cd-rom, een alfabetisch register en een index bij de verschillende onderdelen (taalkaders, cultuurkaders e.d.). Ze onderstrepen nog eens de zorgvuldigheid waarmee deze cursus is samengesteld.

In zijn totaliteit onderstreept het boek ook nog iets anders: namelijk dat bij materiaal voor gevorderden vaak sterk de nadruk wordt gelegd op andere zaken dan op de taal. Denk aan *Nota Bene!*, aan *Dixi!* of aan *Nieuw Perspectief*. Maar ook de gevorderde heeft in de eerste, de tweede en de derde plaats moeite met het Nederlands. *Tout le reste est littérature*. Een op zich natuurlijk achtenswaardige discipline.

Thuis raken in de Nederlandse samenleving

Als je niet uit een EU-land komt of uit zogenaamde contractlanden zoals Canada, de Verenigde Staten, Japan of Australië, moet je een inburgerings-examen afleggen. Dat omvat een taalgedeelte en een gedeelte maatschappij-oriëntatie. Als het de docent al lukt om duidelijk aan te geven wat de exameneisen zijn voor die sociale redzaamheid, zit je nog met het probleem dat aan de kant van de kandidaat de wensen sterk uiteenlopen. Prinses Máxima wil meer van Nederland weten dan de nieuwste buitenlandse aankoop van Ajax. Men mag aannemen, zegt Ad Bakker, dat die wens naar méér samenhangt met het opleidingsniveau. Zijn boek, *Nederland in zicht*, richt zich op de hoger opgeleide nieuwkomer. Dat gebeurt in zes hoofdstukken en daarin komen al die onderwerpen aan bod die te maken hebben met het leven in Nederland: water, bevolking, staatsinrichting, huwelijk, huisvesting, verkeer, werk, onderwijs, verzekeringen enz. enz. Aan het einde van ieder hoofdstuk volgt een aantal vragen en opdrachten. Achter in het boek worden, per hoofdstuk, een aantal begrippen uitgelegd.

De onderwerpen worden rustig, zakelijk en overzichtelijk gepresenteerd. Het Nederlands is duidelijk, vermijdt lange zinnen en hoeft voor de buitenlander-met-basiskennis geen grote problemen op te leveren.

In de *Docentenhandleiding* worden toelichting en aanvulling gegeven op het cursusboek, lessuggesties en antwoorden op de vragen. Dat gebeurt uitvoerig, met veel extra achtergrondinformatie en met verwijzing naar mogelijk gebruik daarbij van televisiefragmenten. Kortom, een docentenhandleiding waar je iets aan hebt.

Die kwalificatie is zeker ook van toepassing op het cursusboek waarvan de auteur de inhoud terecht beperkt heeft gehouden. Niettemin zou de begrippen-omschrijving wel wat uitvoeriger hebben mogen zijn en zou een index de bruikbaarheid nog verhoogd hebben.

Tien nieuwe videolessen

In *NEM 2*, februari 2003, is aandacht besteed aan de tien videolessen die door het Steunpunt Nederlands als Vreemde Taal op de markt zijn gebracht. Daarop is, gelukkig, een vervolg verschenen. De onderwerpen die in de nieuwe authentieke videofragmenten behandeld worden, zijn voor halfgevorderden: Van Gogh, de Afsluitdijk, Paul Verhoeven, Olifantje in Blijdorp en Fierljeppen, en voor gevorderden: Schiermonnikoog, De Dijk, De Koepel, Jan Wolkers en Sarphati.

Zoals bij de eerste serie is ook hier het doel tweeledig: vergroting van de luistervaardigheid en verdieping van de kennis van Nederland en Vlaanderen. Ook de aanpak is dezelfde: uitleg van moeilijke woorden, oefeningen daarbij, luister- en spreek- en schrijfpodochten en reflectievragen. In het boek vindt men de integrale tekst van alle videofragmenten en de goede antwoorden bij de opdrachten.

Besproken materiaal

- BAALEN, CHRISTINE VAN: *Taal in zaken. Zakelijk Nederlands voor anderstaligen*. Utrecht, Nederlands Centrum Buitenlanders, 2003. 304 pp. ISBN 90 5571 609 5. Boek € 18; cd-rom € 25.
- BAKKER, AD: *Nederland in zicht*. Groningen en Houten, Wolters-Noordhoff, 2003. 141 pp. ISBN 90 01 13796 2. € 29,50. *Docentenhandleiding*. 46 pp. ISBN 90 01 13797 0. € 21.
- BEERSMANS, MAUD EN JANSEN, FOUKE; PROJECTCOÖRDINATIE ALICE VAN KALSBEK: *@net. Afstandsonderwijs Nederlandse taal en cultuur 2. Tien videolessen*. Amsterdam, Steunpunt Nederlands als Vreemde Taal, 2003. Tekstboek 154 pp. 2 videocassettes. ISBN 9080706221. Prijs boek + videocassettes € 50. Te bestellen bij Steunpunt Nederlands (020 525 3152; steunpunt.nvt@hum.uva.nl).
- PALENSTEIN HELDERMAN, L.H.M. VAN EN BEKEDAM, L.M.: *Hoe zit het met staan? Cursus Nederlands voor anderstalige artsen*. Houten en Diegem, Bohn, Stafleu, Van Loghum, 2000. 274 pp. ISBN 90 313 3286 0. € 22,20.
- WESDIJK, J.L. MET MEDEWERKING VAN A. BERKHOUT, G. LANSBERGEN, R. DE ZEEUW, A. BLOM, P.J. MEIJER EN J.E. GREZEL: *De taal van de verpleging. Nederlands voor buitenlanders. Vaktaal*. Amsterdam, Boom, 2003. 248 pp. ISBN 90 5352 956 X. € 29,50 (inclusief 2 cd's).

..... Besprekingen en aankondigingen

Michiel van Kempen: *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*. Band I: 1596–1957 & de orale literatuur. Band II: 1957–2000. Breda, De Geus, 2003. 1396 pp., met illustraties.
ISBN 90 445 0277 8. € 100.

De reactie van veel mensen na een blik op Van Kempens folianten van 29,9 bij 19,8 cm, in kartonnen hoes tezamen goed voor bijna vijf kilo, was doorgaans een opmerking als ‘ik wist niet dat er zoveel Surinaamse literatuur bestond’, met een besmuikt lachje dat zoveel betekende als ‘en die boeken zullen dus wel heel wat ballast bevatten’. Want wat is die Surinaamse literatuur nu meer dan de geschriften van Albert Helman, Hugo Pos, Bea Vianen, Astrid Roemer, Cynthia McLeod, Edgar Cairo en een handjevol obscure dichters? Die retorisch bedoelde vraag heeft in deze geschiedenis een overtuigend en welsprekend antwoord gekregen. Want Van Kempen heeft zich niet beperkt tot de in het Nederlands geschreven Surinaamse literatuur, maar beschrijft ook die in de andere Surinaamse talen, voornamelijk Sranan (de taal van de creolen) en Sarnami (de taal van de hindostanen). Bovendien besteedt hij veel aandacht aan de orale literatuur van Suriname waarvoor hij ook zelf veldwerk heeft verricht bij een inheemse (lees: indiaanse) en een bosnegergemeenschap. Van Kempen, ooit als leraar Nederlands naar Suriname vertrokken, wilde aanvankelijk een literatuurgeschiedenis voor de Surinaamse scholen schrijven, maar merkte al gauw dat er veel meer in zat: een dissertatie aan de Universiteit van Amsterdam in 2002 en de bewerking daarvan in deze tweedelige geschiedenis. Het materiaal dat hij daarvoor in de afgelopen twintig jaar heeft verzameld en doorgewerkt, beslaat naar eigen zeggen tien kasten met elk acht planken boeken, vier koffers met cassettebanden, vijf manshoge archiefkasten met knipsels, documenten, artikelen en correspondentie. Hoezo, veel ballast? Deze boeken zijn eigenlijk nog veel te klein voor wat de auteur had kunnen maar niet wilde vertellen. Zo is veel theorie die ten grondslag ligt aan deze literatuurgeschiedenis hier weggelaten (staat wel in het proefschrift) en ook de Nederlandstalige literatuur van de zg. passanten ontbreekt – bijvoorbeeld Schoenmakers’ trilogie *Stroomafwaarts en stroomopwaarts*, J.B. Charles’ jeugdroman *Naar de Barbiesjes* en Henk van Teylingens verhalenbundel *De huilspiraal*. Dat roept de vraag op wat Van Kempen onder Surinaamse literatuur verstaat. Als ik hem goed begrijp zijn dat

in ieder geval de ‘orale letteren’, de ‘autochtone geschreven literatuur’ (ook als die door Surinamers in Nederland geschreven is) en van de koloniale geschreven literatuur teksten ‘die weliswaar koloniaal zijn, maar die wel tot de autochtone literatuur van de permanente Surinaamse bevolking moet worden gerekend’; die laatste categorie was zo groot dat Van Kempen alleen teksten heeft besproken ‘die binnen het Surinaamse literatuurbedrijf tot stand zijn gekomen of die direct belang hebben gehad voor de Surinaamse situatie’ (30). Vandaar dat aan de Nederlandse passant Johan van de Walle zelfs een profiel is gewijd (922) omdat hij met zijn literaire kritieken voor de Wereldomroep en Surinaamse dagbladen ‘een belangrijke en kritische functie voor het Surinaamse publiek’ vervulde. Maar Hendrik van Teylingen, die vanuit Suriname columns schreef voor *Avenue*, later gebundeld in het boekje *Bedek je schande; Suriname van binnen uit* (1972), en over zijn relatie met Bea Vianen een genadeloze afrekening (*De huilspiraal*), wordt alleen in een voetnoot vermeld (904); in titel- en personenregister ontbreken Van Teylingen en zijn beide Surinaamse titels. Dat begrijp ik niet. Is dat eerste boekje naar Van Kempens oordeel misschien niet ‘van binnenuit geschreven’ zoals hij naar aanleiding van o.a. de *Harry en Joshua*-reeks van C. Butner meedeelt (626)? Is dat hetzelfde criterium als ‘binnen het Surinaamse literatuurbedrijf tot stand gekomen’? En wat een voormalige partner over een auteur schrijft lijkt me altijd van belang. Enfin, over die criteria valt altijd wel wat te delibereren, maar het gevolg van Van Kempens keuze is in ieder geval dat de boeken niet nog omvangrijker uitgevallen zijn dan nu al het geval is.

Mij zou dat overigens niet spijten, want ik kan er niet genoeg van krijgen. Van Kempen schrijft een glasheldere stijl en zijn onderwerp(en) zijn boeiend – wat wil je nog meer?

Het zwaartepunt, ook letterlijk, van zijn studie valt op de moderne literatuur, vanaf 1957, waaraan het gehele tweede deel is gewijd. Dit deel bevat ook de bibliografie, die zonder de behandelde literaire teksten 114 bladzijden beslaat, een personenregister (32 pp.), een titelregister (30 pp.) en een illustratieverantwoording; een zaakregister ontbreekt helaas maar de uitgebreide inhoudsopgave maakt veel goed. Naast een in hoofdstukken en paragrafen min of meer chronologische behandeling van de literatuur in zijn ruime maatschappelijke en culturele context bevatten de beide delen ook typografisch onderscheiden *profielen* (gewijd aan een auteur, groep of instituut) en *close-ups* (over een bepaalde problematiek of detailonderwerp zoals de creolisering van de taal). Alle hoofdstukken beginnen met de algemene geschiedenis van de besproken periode (politiek, economisch, sociaal en mentaal), de demografische geschiedenis, de wijze waarop het Surinaamse volk zich cultureel oriënteerde en organiseerde, de taalpolitiek en het onderwijs, de ontwikkelingen in de kunst- en vermaaksector, en de belangrijkste ontwikkelingen binnen de gemeenschap van Surinaamse migranten in Nederland. Vervolgens het literatuurbedrijf van die periode: drukkerijen & uitgeverijen, boek & boekhandel, bibliotheken, kranten & periodieken, leespubliek & leesverenigingen, schrijversorganisaties & literaire prijzen. Pas daarna komen de auteurs en hun teksten (uitgebreid) aan de orde.

In dit kort bestek is het onmogelijk recht te doen aan dit indrukwekkende standaardwerk. Veel van wat erin staat was voor mij nieuw, zoals het schitterende deel over de orale literatuur en zijn esthetische functie. De boeken zijn zeer goed leesbaar, niet alleen door de heldere stijl maar ook door de functionele typografie en het prachtige illustratiemateriaal. Ik maak een diepe buiging voor deze auteur aan wie de Surinaamse gemeenschap wel heel wat dank verschuldigd mag zijn voor het vastleggen van dit unieke erfgoed. Vakgroepen Nederlands, Caraïbische Studiën en Algemene Literatuurwetenschap binnen en buiten België en Nederland moeten dit standaardwerk maar gauw in huis halen. Daarnaast is natuurlijk die literatuur zelf nodig, deels te vinden in drie bloemlezingen: *Privé-Domein van de Surinaamse letteren* (1993) (egodocumenten), *Spiegel van de Surinaamse poëzie* (1995) en *Mama Sranan: 200 jaar Surinaamse verhaal-kunst* (1999). Ook voor het multiculturele Nederlandse voortgezet onderwijs lijkt me de aanschaf van deze drie bloemlezingen gewenst. Van Van Kempens literatuurgeschiedenis zou voor dat publiek een verkorte en vereenvoudigde versie op de markt moeten komen.

– H.J. Boukema

A. Berteloot, H. van Dijk, J. Hlatky (Hrsg.), 'Een boec dat men te Latine heet Aurea Legenda'. *Beiträge zur niederländischen Übersetzung der Legenda Aurea*. Niederlande-Studien, 31. Münster etc., Waxmann, 2003. ISBN 3 8309 1245 5. € 39,90.

De *Legenda Aurea* van Jacobus de Voragine is ongetwijfeld een van de meest invloedrijke werken uit de Middeleeuwen. De oorspronkelijk Latijnse versie van deze verzameling heiligenlevens is in meer dan duizend handschriften bewaard en ook in vele volkstalen vertaald. De oudste en belangrijkste vertaling is die in het Middelnederlands en wordt gewoonlijk de *Gulden legende* of het *Passionael* genoemd. Deze tekst is omstreeks 1357 in Brabant ontstaan en gemaakt door de persoon die in het vak wordt aangeduid als de Bijbelvertaler van 1360. Deze vertaling staat centraal in de hier besproken bundeling artikelen, die het resultaat is van een tweetal workshops (gehouden in 2001 in Münster en Groningen) waarbij Duitse, Vlaamse en Nederlandse specialisten elkaar inlichtten over hun onderzoek en werkten aan een bijdrage voor dit boek. Deze opzet heeft goed gewerkt, blijkens de veelzijdigheid van het resultaat.

De bundel opent met een stuk van W. Williams-Krapp (die met zijn studie *Die deutschen und niederländischen Legendare des Mittelalters* uit 1986 een solide basis voor verder onderzoek legde) over de receptie van de *Legenda aurea* in het Duitse en Nederlandse taalgebied in de veertiende en vijftiende eeuw. Speciale vermelding verdient het artikel van M. Kors, die op grond van zorgvuldig archiefonderzoek met een overtuigend voorstel komt voor de identiteit van de intrigerende figuur van de 'Bijbelvertaler', namelijk Peter Naghel uit het klooster Herne bij Brussel. Het is dan ook te betreuren dat elders in de bundel deze naam niet is overgenomen; men blijft van de 'Bijbelvertaler van 1360' spreken.

Andere bijdragen behandelen aspecten van de vertaaltechniek: A. Berteloot

en J. Hlatky stellen een hypothese op ter verklaring van een merkwaardige reeks fouten in het *Passionael*; C. Hilhorst-Böink en T. Hilhorst (die zelf werken aan een moderne vertaling van de *Legenda Aurea*) geven een aantal aardige voorbeelden van de aanpak van de Bijbelvertaler/Naghel en vergelijken de kwaliteit van de edities van de Latijnse tekst van Graesse uit 1846 en Maggioni uit 1998; W. J. Hoffmann laat zien dat de Bijbelvertaler/Naghel zich net iets meer vrijheden veroorloofde toen hij een bepaalde legende omzette voor het *Passionael* dan toen hij dezelfde tekst enkele jaren later vertaalde, werkend aan het *Vaderboec*. De zeer omvangrijke overlevering van de Middelnederlandse vertaling (meer dan honderd handschriften en dertien drukken) krijgt ook de nodige aandacht: M. Gabriel-Kamminga beschrijft de verhouding tussen de overgeleverde drukken en C. Läken onderzoekt de verhouding tussen de drukken en de handschriften. Daarnaast biedt de ruime overlevering Berteloot een geschikt tekstcorpus om de morfologische ontwikkeling van het Middelnederlandse woord *been* in de late Middeleeuwen te bestuderen. Andere bijdragen richten zich meer op de inhoud en stellen een van de legenden centraal, bijvoorbeeld de vita van Sinte Marinen (G.H.M. Claassens), of bepaalde thema's: de bekeerde zondaressen (M. van Dijk), de figuur van de duivel (Hlatky). Ook de receptie van de legenden komt aan de orde, het meest uitgebreid in de bijdrage van W. Scheepsma: hij presenteert een aantal aanwijzingen die het aannemelijk maken dat de legenden zeer intensief gelezen werden in de kringen van de koorvrouwen van Windesheim en ook door de schrijfsters Alijt Bake en Jacomijne Costers. Alles bijeen geeft het boek een mooie staalkaart van het recente onderzoek naar het veelgelezen *Passionael* en de interessante figuur van Peter Naghel.

– *Dieuwke van der Poel*

Angelika Lehmann-Benz, Ulrike Zellmann, Urban Küsters (red.): *Schnittpunkte. Deutsch-niederländische Literaturbeziehungen im späten Mittelalter*. Studien zur Geschichte und Kultur Nordwesteuropas 5. Münster etc., Waxmann, 2003. ISBN 3 8309 1187-4. ISSN 1617 3112. € 39,90.

Filologen onderzochten middeleeuwse teksten tot dusver vaak binnen de nationale grenzen die de middeleeuwse literatuur zelf niet kende. In het voorliggende werk worden nieuwe grensoverschrijdende wegen ingeslagen. Vooral literatuur uit het Rijn-Maas-gebied wordt in deze uitgave onderzocht. Er wordt geprobeerd de literatuur niet geïsoleerd te bekijken maar binnen het kader van de internationale netwerken die in de late Middeleeuwen bestonden. De bundel is het resultaat van een internationaal symposium, 'Deutsch-niederländisch/niederländisch-deutsche Literaturbeziehungen im Mittelalter', dat in februari 2000 te Düsseldorf plaatsvond. (De in het Nederlands geschreven bijdragen zijn voor deze bundel in het Duits vertaald.)

Na een uitvoerige en overzichtelijke inleiding door Urban Küsters worden de bijdragen in vier groepen verdeeld: I. Mystiek en religieuze literatuur in het

kader van de Moderne Devotie, II. Motieven en functies van de Karel- en de ridderepiek, III. Tekstoverlevering tussen handschriftencultuur en vroege druk, IV. Aspecten van satire- en narrenliteratuur.

In de bijdragen aan deze bundel gaat het vooral om de overkoepelende literaire verbanden, die voor een identiteitverlenende en cultuurvormende functie van het Rijn-Maas-gebied belangrijk waren. In de late Middeleeuwen speelden hier onder andere territoriale ontwikkelingen, veroorzaakt door verschillende machtsbelangen, een belangrijke rol. Er ontstonden nieuwe sociale centra, hoven en steden, die voor nieuwe beschavingselementen verantwoordelijk waren; de handelsbetrekkingen werden in dit gebied geïntensiveerd; religieuze hervormingsbewegingen, vooral de Moderne Devotie, breidden zich uit. Al deze factoren hebben ook een grote invloed gehad op de diversiteit van de literaire productie en receptie. Middelnederlandse en Middelfrankische (Ripuarische) teksten worden door deze institutionele veranderingen nauw met elkaar verbonden. Er ontstaat een rijke literatuuruitwisseling die tot ver over het Rijn-Maas-gebied reikt, tot zowel Noord- als Zuid-Duitsland.

De eerste groep, over mystiek en religieuze literatuur in het kader van de Moderne Devotie, bevat bijdragen van N. Staubach, W. Williams-Krapp, G. Warnar, T. Mertens en W. Scheepsma, L. Jongen en C. Dauven-van Knippenberg. Een thema dat bij al deze bijdragen centraal staat, is de uitwisseling tussen de Nederlandse mystiek en de mystiek in het zuiden van het Duitse taalgebied. Bovendien wordt geprobeerd rekening te houden met de verschillende genres in de Moderne Devotie. Men gaat in op onderwerpen zoals het literaire leven van de Devoten, vooral met het oog op de ‘Windesheimer Reform’, op de Ruusbroec- en Herp-receptie en de Hadewijch-overleveringen, en op de invloed van Ruusbroec op het ‘oberdeutsche Meisterbuch’. Bovendien wordt er onderzoek gedaan naar de preekliteratuur, dit vooral uit een historisch perspectief, en naar het genre van het ‘Maastrichter Passiespel’.

De bijdragen van groep II, geschreven door H. Sievert, B. Bastert, U. Zellmann, A. Lehmann-Benz en S. Fuchs-Jolie, hebben als centraal onderwerp de Karel- en ridderepiek die met name in de regio Aken een grote receptie heeft gehad. Vooral motieven en verteltrant worden onder de loep genomen. Er wordt verslag gedaan van onderzoek naar de Ripuarische tekst ‘Karl und Galie’, die tussen 1215 en 1220 in de omgeving van Aken is ontstaan. Bovendien houdt men zich bezig met de ‘Karlmeinet’-compilatie, de Middelnederduitse versie van ‘Valentin und Namenlos’, het verhaal van de ‘Heymonskinder’ (de vier Heemskinderen), en de droommotieven in de Franse, Duitse en Nederlandse ‘Lancelot-propre’-overlevering. In de verhalen van ‘Valentin und Namenlos’ en ‘Heymonskinder’ worden de soorten van geweld besproken.

Hoewel de derde groep bijdragen – tekstoverlevering tussen handschriftencultuur en vroege druk – inhoudelijk nauw verbonden is met de voorafgaande groepen, wordt hier toch vooral de nadruk gelegd op tekstfilologische vragen. W.P. Gerritsen, H. Tervooren, H.J. Ziegler en E. Brügggen, R. Schlusemann en B. Besamusca analyseren een aantal handschriften en drukken. Hierbij zijn te

noemen het ‘Niederrheinische Moralbuch’ het Brusselse verzamelhandschrift II, 144, het ‘Tristan’-handschrift van het Historisch Archief van de stad Aken, het Brusselse handschrift van de ‘Roman van Heinric ende Margriete van Limborch’, en de drie verschillende drukversies van de ‘Lanseloet van Denemerken’.

Ook het thema dat in groep IV – aspecten van satire- en de narrenliteratuur – centraal staat en door H. Pleij, H. Kokott en H.R. Velten behandeld wordt, heeft in grote gebieden een belangrijke rol gespeeld. De betekenis en functie van de narrenfiguur in de late Middeleeuwen wordt beschreven, de ‘oberdeutsche Ulenspiegel’ van Herman Bote (Straatsburg 1510/11) wordt naast een Middelnederlandse druk uit Antwerpen (1525–1546) gelegd, en de bundel wordt afgerond met een bijdrage die de nar in het wereldlijk spel in Duitsland en in Nederland vergelijkt.

Deze bundel is in de eerste plaats misschien bedoeld voor mediëvisten, maar zal verder natuurlijk van belang zijn voor allen die geïnteresseerd zijn in middeleeuwse literatuur.

– *Mirjam Gabriel-Kamminga*

Oscar Westers: *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw*. Nijmegen, Vantilt, 2003. 528 pp. ISBN 90 75697 93 7. € 32,90.

Terwijl historisch-letterkundigen er nog niet uit zijn of de rederijkers nu gerekend moeten worden tot de late Middeleeuwen of de vroege Renaissance, is er onlangs nog een periode in beeld gekomen waarin sprake was van rederijkers: de negentiende eeuw. In zijn proefschrift *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw*, dat in 2003 bij uitgeverij Vantilt verscheen, beschrijft Oscar Westers deze negentiende-eeuwse genootschappelijk optredende kunstminnaars. Het eerste deel is gewijd aan de kamers als (nieuwe) instituties in het literaire veld, het tweede aan de inhoud en uitwerking van hun kunstzinnige idealen en het laatste deel aan de sociale en religieuze achtergronden van de rederijkers en de vervlechting van literaire en maatschappelijke belangen.

De doelstellingen en activiteiten van de negentiende-eeuwse rederijkers verschillen duidelijk van die van hun vroegmoderne naamgenoten. Ze beogen het nationale toneel een impuls te geven door zich te richten op de verbetering van de voordracht (*actio*), en produceren zelf geen teksten. Toch vallen enkele overeenkomsten op. De zinnen die Westers schrijft over het verval van de negentiende-eeuwse voorvechters van de welsprekendheid, zouden zonder probleem kunnen voorkomen in een boek over de vroegmoderne rederijkerij: ‘Het omlaagschroeven van pretenties gaat gepaard met een dalende status van de rederijkerij, die blijft hangen in de sfeer van de egalitaire burgercultuur, terwijl tegelijk een zelfbenoemde literaire elite zich aan het profileren is. De geringe waarde van de rederijkerij voor die literaire elitecultuur wordt in eigen

kring niet ontkend, maar aanvaard met gevoel voor eigenwaarde' (48). Hetzelfde geldt voor de paradox van verbroedering en competitie die de voordrachtswedstrijden kenmerkt: 'Wedstrijden, steevast ingeluid met de nodige eenheidsretoriek, eindigen vaak in jaloezie, polemiek en ronduit haat' (124).

Wellicht moeten deze verschijnselen niet beschouwd worden als typerend voor de rederijkerij, maar veel meer als typerend voor iedere institutie die zich staande probeert te houden door de interne cohesie te bevorderen en het onderscheid met anderen te benadrukken. Westers neemt de spanning tussen een 'egalitaire' en een 'elitaire' tendens, die volgens hem kenmerkend is voor de negentiende-eeuwse burgercultuur, dan ook als uitgangspunt voor zijn beschouwingen. Die spanning komt in het hele boek tot uitdrukking; hier is slechts ruimte voor enkele voorbeelden: gevestigde auteurs lieten zich niet graag in met de rederijkers, het nationale toneel was niet gediend van hun goedbedoelde adviezen en er waren botsingen met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die zich evenals de rederijkerskamers inzette voor het zogenaamde 'liberale beschavingsoffensief'.

Dankzij het brede perspectief, het degelijke theoretische kader en het grondige bronnenonderzoek is dit een waardevol boek voor iedereen die geïnteresseerd is in de relatie tussen literatuur en maatschappij in het algemeen en in deze idealistische, koppige en welsprekende negentiende-eeuwse burgers in het bijzonder.

– Nelleke Moser

Bettina Noak: *Politische Auffassungen im niederländischen Drama des 17. Jahrhunderts*. Münster, etc., Waxmann, 2002. *Niederlande-Studien*, 29. 317 pp. ISBN 3 8309 1145 9. € 34,80.

Een propagandistisch geschrift is een geschrift dat zowel de representatie van de eigen politieke identiteit als die van een politiek tegenstander inzet om daar voordeel mee te halen in een politiek belangenconflict. Zo ongeveer duidt Bettina Noak haar uitgangspunt aan. De literaire werken die zij behandelt, zijn stuk voor stuk propaganda-instrumenten, ongeacht hun literaire waarde. De manier van lezen die zij op haar teksten toepast, is gespikt op de politieke ideeën en stellingnames die er in al of niet verholde vorm in vervat liggen. Door die politieke opvattingen vervolgens in het kader van de bewogen geschiedenis van de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek te plaatsen, legt zij een nauw verband tussen literatuur en de politieke debatten die het openbare leven van die tijd beheersten. Het resultaat is een buitengewoon inzichtelijk, boeiend en genuanceerd boek.

Noak loopt, zoals ze zelf ook aangeeft, in het spoor van Henk Duits, Marijke Meijer Drees en de auteurs – historici, literatuurkundigen, kunsthistorici en anderen – die bijdragen aan de reeks 'Nederlandse begripsgeschiedenis'. Haar benadering sluit het nauwst aan bij Duits' studie *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand* (1990), waarin vier historiestukken van omstreeks het midden van de zeventiende eeuw op hun politieke lading getoetst werden. Noaks boek is

ambitieuwer: zij behandelt meer stukken en bovendien heeft zij haar benadering diachronisch opgezet, zodat zij de Gouden Eeuw bestrijkt vanaf de precare periode voor het Twaalfjarig Bestand tot het rampjaar 1672. Net als Duits heeft Noak gekozen voor een exemplarische aanpak en voor zowel bekende als minder bekende auteurs. Ook in dit opzicht gaat zij verder dan haar voorganger. Duits koos naast Reyer Ansló's *Parysche Bruiloft* en Vondels *Batavische gebroeders* voor twee stukken van Lambert van den Bos. Noak behandelt niet minder dan tien stukken, telkens twee aan twee gegroepeerd rond het politieke thema van de dag. Haar auteurs zijn Hooft, Vondel, Jacob Duym en Oudaan, maar ook Jacob van Zevécote, Suffridus Sixtinus, Steven Theunisz van der Lust, Hendrik Verbiest, Johan van Someren en N.V.M., achter wie men ene J. Duym vermoedt over wie verder overigens niets bekend is. Noak heeft bewust het werk van mindere grootheden belicht. Het praktische probleem, dat over sommige van deze nog nauwelijks bestudeerde auteurs weinig biografische of andere gegevens voorhanden zijn, wijkt voor de winst die geboekt is door nieuwe teksten en soms verrassende visies onder de aandacht te brengen.

Door de paarsgewijze behandeling waarbij telkens twee stukken verschillende – soms zijn dat radicaal tegengestelde – kanten van een brandende kwestie laten zien, komt het boek tot leven. De twee stukken over de belegering van Leiden (Jacob Duym en Jacob van Zevécote) bevatten bijbelse projecties die het heroïsche van de strijd tegen Spanje kracht bijzetten, maar waar Duym in 1606 de nadruk legt op de belegering als een door God gezonden beproeving, ziet Van Zevécote in 1626 de Leidse ontberingen eerder als een straf voor zondig gedrag. In beide gevallen is Noak geïnteresseerd in de manier waarop de stukken vorm geven aan de identiteit van een nieuwe staat. Hooft's *Geeraerd van Velsen* (1613) en Sixtinus' vervolg daarop, *Geraert van Velsen lyende* (1628), gaan in op de discussies over het politieke machtsevenwicht in de nieuwe staat en de ethische fundering van het gezag.

Zijn de tot dusver genoemde stukken nog te lezen als verschillend ingekleurde nuancerings van een zekere consensus, dan wordt dat vanaf het midden van de eeuw grondig anders. Vondels *Maria Stuart* (1646) is een martelaarstragedie die een absolutistisch aandoend staatshoofd als verdediger van het enig ware – lees: het katholieke – geloof vooropstelt. Van der Lust's *Ongeblanquette Maria Stuart* (1652), een van de vele boze reacties op Vondels stuk, gaat daar lijnrecht tegenin. Bij haar bespreking van deze teksten wijst Noak erop dat in de Nederlandse Republiek opvallend veel aandacht voor de monarchale staatsvorm bestond. Het siert haar overigens ook dat ze de curieuze tegenstellingen – of zijn het zonder meer tegenstrijdigheden? – in Vondels visies op regeerders en regeringsvormen niet uit de weg gaat maar ze evenmin probeert glad te strijken.

In de dagen van de mislukte machtsgreep van de jonge stadhouder Willem II en het daaropvolgende stadhouderloze tijdperk bood de figuur van Julius Caesar stof voor zowel voor- als tegenstanders van een charismatische leidersfiguur. Verbiest's *De doodt van Julius Caesar* (1650) en Van Somerens *C. Iulius Caesar ofte Wraeck van vermande vryheydt* (1670) enten zich allebei op al bestaande

teksten, maar nemen ideologisch tegengestelde posities in. Verbiest ziet in Caesars alleenheerschappij een garantie voor de eenheid van het land, voor Van Someren geldt hij als voorbeeld van het gevaar van een concentratie van politieke en militaire macht in één hand.

In 1672 kwam aan twee decennien staatsgezinde regering een bloedig einde toen een razende en radeloze menigte de gebroeders De Witt op beestachtige wijze aflachtte. Het stuk van N.V.M. (of J. Duym), *Tragedie van den bloedigen Haeg* (1672) ziet in Willem III de redder des vaderlands in nood en heeft voor de regenten geen goed woord over. Oudaans *Haagsche broeder-moord*, dat pas na de dood van de auteur het licht zag, is daarentegen een gepassioneerde verdediging van de 'ware vrijheid', ook al beseft Oudaen dat zijn idealen voorlopig geen kans meer zullen krijgen.

Noak laat haar analyses van de afzonderlijke stukken voorafgaan door een uitvoerig maar helder overzicht van de politieke theorieën en debatten die de stormachtige ontwikkelingen in de Republiek beheersten. Daar grijpt ze later geregeld op terug, zodat de lezer ondanks de details de rode draad nooit uit het oog verliest. Bovendien heeft zij haar hoofdstukken volgens hetzelfde stramien opgezet, zodat dingen vlot teruggevonden kunnen worden. Uiteraard betekent de exemplarische behandeling dat veel achterwege moest blijven. Zo komt de Bataafse mythe nauwelijks aan bod en worden Hoofts *Baeto*, Vondels *Palamedes* en diens *Facton* slechts terloops vermeld. Laten we daar dankbaar om zijn. Over die teksten is al zoveel geschreven dat het een verademing en een verrijking is hier zoveel nieuws in een pregnante duiding bijeen te zien. Stoffige Gouden Eeuw? Warempel niet.

– Theo Hermans

Elrud Ibsch: *Die Shoah erzählt: Zeugnis und Experiment in der Literatur*. Tübingen, Niemeyer, 2004. [Conditio Judaica 47] 196 pp. ISBN 3 484 65147 4. € 48.

Hitlers poging tot totale uitroeiing van de joden – de shoah – is ook in de literatuur steeds weer aan de orde gesteld. De zeer uiteenlopende manieren waarop dit literair vorm kreeg, zijn het onderwerp van een internationaal vergelijkende studie die Elrud Ibsch vier jaar na haar emeritaat als hoogleraar algemene literatuurwetenschap aan de VU in Amsterdam laat verschijnen. In de eerste vier hoofdstukken trekt zij een lijn die van het getuigen van de slachtoffers – ter sprake komen onder andere Elie Wiesel, Primo Levi en van Nederlandse kant Gerhard L. Durlacher – via voorzichtige pogingen tot fictie (Tabori, Kertész) tot aan het postmoderne literaire experiment met de holocaust loopt (onder andere Martin Amis, D.M. Thomas, Christoph Ransmayr en David Grossman). In de autobiografische pogingen staat daarbij de claim van de subjectieve waarheid centraal. Typerend voor deze teksten is dat Elie Wiesel naar aanleiding van het Eichmann-proces Hannah Arendt met de vraag confronteerde hoe zij een verklaring voor al het gruwelijke kon hebben, terwijl ze er zelf niet bij was geweest. In postmoderne verwerkingen van de shoah is

een dergelijke kritiek ondenkbaar, gezien de bekende vraagtekens die postmodernisten bij concepten als feit, fictie, authenticiteit en het ordeningschepende vermogen van de menselijke geest plaatsen. Je zou daarom kunnen zeggen dat het postmodernisme ervoor heeft gezorgd dat de holocaust-literatuur aansluiting heeft gevonden bij het algemene literaire debat. Sindsdien verkeert de literatuur over de shoah niet langer in de beschermde zone die voor de getuigenissen en memoires van de overlevenden was gereserveerd. Literaire kritiek hierop was bij voorbaat uitgesloten – de lezer moest wel geïnvolveerd en geëngageerd op deze getuigenissen reageren, zoals S.J. Schmidt stelt. Aan de andere kant heeft de holocaust ook uitwerkingen op het postmodernisme gehad: zo constateert Ibsch dat de shoah extreme vormen van relativisme en constructivisme in de geschiedwetenschap (bijvoorbeeld bij Hayden White) heeft gesnoeid. In verband met de shoah is het moeilijk vol te houden dat de werkelijkheid alleen uit taal, teksten en retorische strategieën zou bestaan – een werkelijkheid die vóór de taal ligt lijkt Ibsch daarom ook onmisbaar.

De laatste beide hoofdstukken van deze studie hebben een nationale focus. In het vijfde hoofdstuk gaat het om verwerkingen van de holocaust in de Duitse literatuur, waarbij niet alleen de bekende namen van Grass, Walser, Böll, Andersch en Kluge de revue passeren, maar ook de meer recente literatuur van Bernhard Schlink – wiens *Der Vorleser* (1995) ook internationaal een succes werd – en W.G. Sebald. Het zesde en laatste hoofdstuk gaat over joodse auteurs van de tweede generatie in Nederland, waarbij de boog van Ischa Meijer, Lisette Lewin en Chaja Polak via Carl Friedman, Judith Herzberg en Jessica Durlacher tot aan Nol de Jong, Leon de Winter, Marcel Möring, Arnon Grunberg en Ariëlla Kornmehl wordt gespannen, wederom tussen de polen autobiografisch-therapeutisch document (Meijer) en postmodern experiment (Möring).

Een van de interessante kanten van vergelijkend onderzoek als dat van Ibsch – zeker vanuit extramuraal perspectief – is dat zij bepaalde opvattingen over de eigenheid van het Nederlandse literaire veld verdedigt. Zo weet zij aannemelijk te maken dat het culturele systeem in Nederland wordt gekenmerkt door een relatieve openheid. Die openheid verbindt zij onder andere met de talrijke vertalingen in het Nederlands. In haar studie blijkt die openheid echter vooral uit het feit dat al die genoemde joodse auteurs zich in het centrum van het Nederlandse literaire debat bevinden – ook bijvoorbeeld Harry Mulisch, die een joodse moeder had; hij wordt overigens noch door de literaire kritiek noch door zichzelf als joods auteur beschouwd. Verder maakt Ibsch duidelijk dat het postmodernisme in het kritische debat in Nederland een zekere rol speelt – ten minste in delen van de academische kritiek, zou ik daaraan toe willen voegen. Dit ligt allemaal anders in Duitsland waar jongere joodse auteurs nog steeds onder de dwang staan hun schrijven in het Duits te rechtvaardigen en daardoor gauw in een apart compartiment van de literatuur terecht te komen. Dezelfde beperkte openheid ziet Ibsch met betrekking tot de omgang met het postmodernisme die nauwelijks een rol in de Duitse literatuurkritiek zou spelen, en al helemaal niet in verband met de holocaust. Volgens Ibsch raakt de Duitstalige literatuurkritiek en ook de germanistiek op die manier de aansluiting met de internationale discussie kwijt.

Maar inzichten als deze worden door Ibsch eerder terloops geformuleerd. Waar het haar vooral om te doen is, is het interpreteren en beoordelen van teksten. Het boek toont dus de hermeneutische kant van de empirische literatuurwetenschapster Ibsch, waarvan zij het belang onder andere in *Knowledge and Commitment* (samen met Douwe Fokkema) principieel heeft onderstreept. Ibsch is in het onderhavige boek zeer uitgesproken in haar oordelen, of ze nu de presentatie van een joods personage in Bölls *Gruppenbild mit Dame* geforceerd, misschien zelfs een beetje gênant noemt, Jessica Durlachers *De dochter* een klein literair meesterwerk of wanneer ze zich bij Grunberg afvraagt of jeugdige spot en zelfspot op den duur voldoende zijn om een eigen literaire vorm te vinden. De basis van haar oordeel wordt gevormd door haar overtuiging dat literatuur – en kunst in het algemeen – ertoe dient grenssituaties vorm te geven en de literaire mogelijkheden en beperkingen daarbij te verkennen. Dat kan volgens haar helpen wat onoplosbaar is te accepteren, ambivalenties toe te laten en een vrije ruimte voor een discussie over taboes te creëren. Met deze algemene waarden is weinig mis en het debat begint dan ook vooral bij de concretisering ervan. Zo lijkt het mij bijvoorbeeld weinig overtuigend dat Ibsch naar aanleiding van Edgar Hilsenraths *Der Nazi und der Friseur* meent dat diens manier van schrijven niet op het leven van de slachtoffers in de kampen zelf had kunnen worden toegepast. Want volgens Ibsch mag je die niet tot onderwerp van satire maken. ('Eine satirisch-groteske Darstellung ihrer Leiden verbietet sich'.) Roberto Benignis bekroonde film *La vita è bella* (1997) of Art Spiegelmans *Maus*-stripverhalen zou men als tegenvoorbeelden kunnen aanvoeren. Maar ik denk dat Elrud Ibsch geen bezwaar tegen dit soort tegenwerpingen zal hebben, aangezien haar agenda immers neerkomt op het doorbreken van de beschermde zone rond de shoah-literatuur. Daarin is zij ontegenzeggelijk en op inspirerende wijze geslaagd – ook daar waar men het niet met haar eens is.

– Ralf Grüttemeier

Yolanda Rodríguez Pérez: *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen. De Nederlanden in Spaanse historische en literaire teksten (circa 1548–1673)*. Nijmegen, Vantilt, 2003. 336 pp.

ISBN 90 77503 05 6. € 22,50 (gegevens van de tweede druk; derde en goedkope druk begin 2005).

De titel van het boek *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* klinkt suggestief en uitnodigend, en is tegelijkertijd meerduidelijk, want het gaat hier inderdaad om Spaanse ogen, die van de auteur van de dissertatie, Yolanda Rodríguez Pérez, en die van de literaire en historische bronnen die zij raadpleegt en die haar tot nieuwe inzichten brengen.

Yolanda Rodríguez Pérez probeert in haar onderzoek aan te tonen hoe het Spaanse beeld van de Nederlanden (in een 'pan-Nederlandse' betekenis, 21) en zijn bewoners zich heeft ontwikkeld in de periode van de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) en dat er door de jaren heen sprake is van een samenhangende

reeks van voorstellingen. Zoals de onderzoekster duidelijk weet te beargumen-teren, brengt de beeldvorming onontkoombaar de analyse van het Spaanse zelfbeeld met zich mee. Daarnaast plaatst ze het hele onderzoek consequent in een historische context, hetgeen van wezenlijk belang is voor het behandelde onderwerp.

De auteur studeerde eerst af in de Engelse taal- en letterkunde aan de Complutense Universiteit in Madrid en koos daarna Historische letterkunde als hoofdrichting binnen haar studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Utrecht. Een bewerkte versie van haar doctoraalscriptie verscheen onder de titel *De hond van de hertog van Alva* (Querido 1997), sindsdien werd verwachtingsvol uitgekeken naar dit proefschrift.

Ondanks het feit dat bij het omslaan van elke bladzijde de schat aan informatie toeneemt, leest *De Tachtigjarige Oorlog in Spaanse ogen* gemakkelijk. De structuur van de studie is zeer overzichtelijk en de informatie wordt vanaf de inleiding op een boeiende manier gepresenteerd.

Yolanda Rodríguez Pérez reikt ons een diachronische studie aan, waarbij de verschillende perioden in vijf hoofdstukken worden besproken. Om een vollediger beeld van de ontwikkeling te presenteren, staat ze in het eerste hoofdstuk stil bij de voorafgaande gangbare voorstellingen over de Nederlanden en hun bevolking vanaf de Klassieke Oudheid tot kort voor het uitbreken van de Opstand.

Het positieve beeld van de Nederlanders dat tot op dat moment vanuit Spaans perspectief bestond, zoals hun werklust en dapperheid, maakt plaats voor nieuwe negatieve beelden van ketters en rebellen, zoals besproken in het tweede hoofdstuk. Het derde hoofdstuk betreft de periode van het Bestand (1609–1621), waarin het negatieve beeld vervaagt. Het beleeft nochtans zijn hoogtepunt bij de hervatting van de oorlog in 1621 tot de Vrede van Munster in 1648, behandeld in het vierde hoofdstuk. Tot slot wordt in het vijfde hoofdstuk aandacht besteed aan de periode van de wapenstilstand in 1648 tot aan het jaar 1673, wanneer het vijandbeeld begint af te zwakken. Uit de analyse van het Spaanse zelfbeeld wordt afgeleid dat er sprake is van verheerlijking van eigen superioriteit ten opzichte van de tegenstander; het hoogtepunt hiervan wordt tijdens het Bestand bereikt.

Met behulp van een gedegen kennis van beeldvormingsprocessen roept Yolanda Rodríguez Pérez in een groot verband het verleden van Spanje en de Nederlanden op. Het boek ligt bovendien ingebed in het heden; de inleiding begint met een fragment uit de roman *De zon van Breda* (1997) van Arturo Pérez Reverte, die teruggrijpt op de Tachtigjarige Oorlog. Van dezelfde roman wordt ook nog in de epiloog (zesde hoofdstuk) gebruik gemaakt om de studie af te ronden en te appelleren aan een actuele Spaanse visie op de Nederlanden en hun bevolking met deze oorlog als achtergrond. Soms put de auteur ook nog uit onuitgegeven werk, om haar betoog beter te kunnen onderbouwen. Haar studie is uitstekend gedocumenteerd. Ze neemt bovendien geografische termen onder de loep die indertijd gangbaar waren om Spanje, de Nederlanden en hun bewoners te benoemen, maar die geleidelijk aan veranderden door historische

omstandigheden. Wordt aan het begin van de Opstand nog met de term *flamenco* verwezen naar de bewoner van Flandes (de Nederlanden), in de latere bronnen verschijnen de begrippen *holandés*, *Holanda*, *Los Estados Generales* om een onderscheid te maken tussen de trouwe en de opstandige gewesten. Haar voorbeelden van de geselecteerde teksten tonen nauwkeurigheid, smaak en respect voor de oorspronkelijke tekst: bijvoorbeeld wanneer zij citeert uit andere studies of uit primaire bronnen. Op een subtiele manier worden de citaten geparafraseerd en de literaire of historische fragmenten becommentarieerd. Bovendien wordt de inhoud goed weergegeven voor een publiek dat grotendeels Nederlandstalig of ten minste vertrouwd is met het Nederlands en geen kennis van het Spaans heeft. Hopelijk helpt dit bescheiden stukje om te pleiten voor een Spaanstalige uitgave van de studie, waarop ongetwijfeld wordt gewacht door vele geïnteresseerden. Het zou zeker gerechtvaardigd zijn gezien het succes van het boek, waarvan in Nederland binnenkort een derde druk verschijnt.

– *Maria Calvo González*

Lo van Driel: *Een leven in woorden*. J.H. van Dale – schoolmeester – archivaris – taalkundige. Zutphen, Walburgpers, 2003. 448 pp. ISBN 90 5730 257 8. € 29,50.

Van Dale! Zonder n, chic, uitzonderlijk – eigenlijk is Van Dale de enige echte bekende Nederlander, met onaantastbaar gezag, en getooid met de mooiste hoofdletter D ooit. Geboren te Sluis (Zeeuws-Vlaanderen), 1828, en aldaar aan de pokken bezweken, een kinderziekte, in 1872.

Intussen is Van Dale een merk, een waarmede en een begrip, miljoenen malen geraadpleegd en fungerend als hoogste beroepsinstantie inzake het woord, in alle Nederlandse en Vlaamse maatschappelijke geledingen. Hoger nog op de taalkundige hitparade dan De Vries en Te Winkel met hun WNT.

Ook was Van Dale een mens – eveneens een zeldzaamheid.

Een ziekelijk gestel, een dominante echtgenote, zeker drie kortstondig of in het geheel niet levensvatbare kinderen (maar gelukkig ook enkele die hem overleefden), een diep christelijke levenshouding en een extreem krachtig plichtsbefef maakten zijn bestaan moeizaam. Zeg maar gerust: hij heeft zich dood gewerkt. Voor hij begon met het woordenboek dat hem onsterfelijk maakte, schreef hij ettelijke grammaticaboeken (onder andere ‘boekjes voor de volksschool’ en ‘voor onderwijzers en kweekelingen’). Een reeds vergevorderd plan hem tot medewerker te benoemen van het prestigieuze WNT (1867) vond geen doorgang (hij was al bijna verhuisd naar Leiden), mede doordat De Vries en Te Winkel de – weliswaar beroemde – schoolmeester niet geleerd genoeg achtten.

Naast zijn grammaticaleerboeken publiceerde Van Dale een naamkundige verhandeling over (de poorten, stegen, straten, etc. van) zijn geliefde Sluis, waar hij niet alleen schoolmeester maar ook gemeente-archivaris was. Van zijn hand verschenen er honderden artikelen over taal en dialect, over Sluis, het Zwin, overig Zeeuwsch-Vlaanderen en zijn geschiedenis (zeer veel in *De Navorscher*).

Hij was actief met lezingen voor de afdeling Sluis van de Vereniging Tot Nut van 't Algemeen en een vooraanstaand lid van de Rederijderskamer De Oranjebloem, te Sluis.

Uit zijn syntactische beschouwingen in zijn *Nederlandsche spraakleer* en daarin de *Leer van den volzin (syntaxis)* trof me het volgende citaat; het betreft de zin *Er wordt gedanst* (p. 165 en 166 van besproken boek):

Eerste ontleding:

Er – onbep. plaatsaanwijzing, bepaling van het gezegde *wordt gedanst*.

Tweede ontleding:

Het dansen – onderwerp; *is* – volledig gezegde.

Derde ontleding:

Men – onderwerp.

danst – gezegde.

Nee, zo gek veel zijn we met de schoolgrammatica sindsdien niet opgeschoten. Zijn 'Groot' woordenboek had Van Dale voor de helft voltooid toen de kinderziekte hem velde. Manhave, corrector, maakte het werk af en bewerkte daarna jarenlang taalkundige uitgaven van Van Dale.

Een woordenboek wordt – zo weten we inmiddels – niet gemaakt. Maar *bewerkt*. De eerste 'Van Dale' is een 'verbetering' zoals destijds de editoriale term luidde, van een bestaand lexicon 'Calisch & Calisch', *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* (1864). Woordenboekmakers plegen *qualitate qua* 'plagiaat in alfabetische volgorde' zoals de biograaf van Van Dale een in diens tijd gangbare kwalificatie citeert.

Van Dale zelf meldt in zijn voorbericht:

Het schrijven van een Woordenboek is een ondankbaar, een verdrietig werk. Is er veel dat men heeft opgenomen en verbeterd, er is nog veel meer, dat men vergeten heeft, dat de aandacht ontsnapt is en alzoo onverbeterd is gebleven. Verzekerde mij een mijner letterkundige vrienden, dat hij, die zijn vader en moeder vermoord heeft, nog te goed was om een Woordenboek te schrijven, ik heb mijzelf vaak twijfelmoedig de vraag gedaan, of hij wel volkomen ongelijk had. Daarom hebben zij, dunkt mij, die zich aan zulk een arbeid wagen, aanspraak op eene welwillende beoordeeling. Daar durf ik op rekenen.

Ja. 'De' Van Dale heeft dan ook tot op de dag van vandaag veel tekorten. Maar Van Dale zelf valt niets te verwijten. Een antiheld avant la lettre. Een held dus. Tezamen met zijn taalkundige wereld en geschiedenis door Lo van Driel aan de vergetelheid ontrukkt.

Een prachtboek. Van harte aanbevolen, extra en intra muros.

– *Frida Balk*

De bijdragen van het derde nummer van *n/f* betreffen het vakgebied (Inter)culturele studies. Walravens verschaft in zijn inleidende artikel een overzicht van de wording en de ontwikkeling van dit in essentie rijkgevlude en multidisciplinaire vakgebied. Hoewel hij poneert dat (Inter)culturele studies niet eenduidig als wetenschappelijk onderzoeksgebied geïdentificeerd kan worden door de grote verscheidenheid aan onderwerpen en het ontbreken van een exclusief theoretische positie, meent hij evenwel dat het programma gedefinieerd kan worden als het begrip van wrijving tussen culturen. Dat vooronderstelt het begrijpen van (culturele) identiteitsvorming, wat op zijn beurt verband lijkt te houden met het verkrijgen van inzicht in het verschijnsel taal. De multidisciplinariteit en uitgestrektheid van het onderzoeksgebied maken dat ik niet zoals Walravens van mening ben dat de bijdragen aan deze uitgave van *n/f* een mooie illustratie vormen van de beoefening van de discipline. De grote reikwijdte van het vakgebied maakt dat de artikelen daar onmogelijk recht aan kunnen doen en ik constateer liever dat zij veeleer een aardige greep betreffen uit de vele mogelijkheden die de discipline te bieden heeft. Zo laat Verluyten aan de hand van het stereotype 'De Fransen zijn arrogant' zien dat stereotypen datgene uitdrukken wat niet beantwoordt aan het eigen cultureel ingegeven referentiekader. Hij geeft aan dat een begrip van het ontstaan en het werkingsmechanisme van stereotypen het stereotype kan helpen deconstrueren en zo kan leiden tot een betere inschatting van personen die tot een andere cultuur behoren. Aan de hand van zes menselijke basisvragen gaat Claes daarna in op de verschillen en overeenkomsten in culturele basiswaarden tussen Nederland en Vlaanderen. Zij stelt vast dat de heersende cultuurverschillen tot een ander gebruik van de taal leiden, hoewel in beide landen nagenoeg dezelfde taal gesproken wordt. Om effectief te communiceren dient dat in acht genomen te worden. Bijleveld gaat vervolgens na wat de rol en de functie van vloeken en verwensingen zijn en buigt zich eveneens over de linguïstische aspecten ervan. Zij concludeert dat deze cultureel bepaald zijn en linguïstische wetten volgen. Vlasselaers staat daarna stil bij de vraag of er een synergie mogelijk is tussen Literatuurwetenschap en Culturele Studies. Het wereldwijd opereren van cultuurproductie en cultuurmediatie maakt volgens Vlasselaers dat zowel Culturele Studies als Literatuurwetenschap zich als een kritische cultuurwetenschap dienen op te stellen om de spanningsverhouding te onderzoeken tussen enerzijds digitale en multimediale cultuur en anderzijds traditionele, op natuurlijke ervaring berustende, referentiekaders. De daarop volgende artikelen behandelen beleefdheidsstrategieën. Vismans geeft in zijn artikel een uiteenzetting van de verscheidene linguïstische mogelijkheden voor het uitdrukken van beleefdheid in het hedendaagse Nederlands. Hiligsmann verschaft een aantal voorbeelden waarmee hij aanduidt op welke wijzen beleefdheid in het NVT-onderwijs te integreren is. Hij stelt dat een contrastieve benadering de meest geschikte lijkt om leeders bewust te maken van de verschillen tussen de Neder-

landse en de Franse wijze van beleefdheidsuitdrukking. Vermaas bespreekt ten slotte de kwantitatieve en kwalitatieve veranderingen van de Nederlandse aanspreekvormen en de oorzaken daarvan. Na een historisch overzicht waarin ze de aanspreekvormen tijdens de periode van 1200 tot en met de negentiende eeuw demonstreert aan de hand van voorbeelden uit de literatuur, geeft zij inzage in de voornaamste resultaten van haar landelijke enquête naar het hedendaagse gebruik van u en jij/je en demonstreert zij de factoren die daarop van invloed zijn.

– *Jessica Brouwer*

Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer (reds.): *Kunsten in beweging. Cultuur en migratie in Nederland 1900–1980*. Den Haag, Sdu, 2003. 467 pp. ISBN 90 12 09775 4. € 35.

Dit boek vormt het eerste deel van een reeks van vijf waarin de Nederlandse cultuur in de context van haar migranten geplaatst wordt: *Cultuur en migratie in Nederland*. Het eerste deel gaat over de culturele bijdragen van de ‘nieuwe Nederlanders’ aan de Nederlandse cultuur tussen 1900 en 1980. Onder ‘nieuwe Nederlanders’ vallen hier onder meer de migranten uit de voormalige koloniën (Oost-Indië, Suriname, de Nederlandse Antillen), de Duitse politieke vluchtelingen van vlak vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Oost-Europese zigeuners, maar uiteindelijk iedereen die zich van buiten de grenzen voor kortere of langere tijd om politieke of economische redenen in Nederland vestigde. De structuur van de bundel werd doelbewust opgebouwd naar het model van *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* geredigeerd door M.A. Schenkeveld-van der Dussen e.a. (Groningen 1993). Een culturele gebeurtenis vormt steeds de aanleiding voor een genuanceerd verhaal over hoe de cultuur van een bepaalde migrantengroep in de textuur van de Nederlandse cultuur ingeweven werd.

De tweeëntwintig auteurs laten duidelijk zien dat het in de eenentwintigste eeuw niet meer mogelijk is over ‘zuivere’ culturen te spreken. Nederland is immers al vanaf de zeventiende eeuw een ontmoetingsplaats van vele volken en vele culturen. Deze in het begin nog ‘vreemde culturen’ op Nederlandse bodem hadden allemaal hun eigen ‘ontwikkelingen’ voordat ze zich uiteindelijk vermengden met de Nederlandse cultuur.

Het boek heeft niet alleen een zeer hoge cultuurhistorische en informatieve waarde, maar laat zich ook lezen als een cultuurkritische stellingname. Deze is van complexe aard. Er is een structureel en een inhoudelijk aspect. Het structurele aspect is dat de auteurs cultuur niet als een homogeen, maar wel als een dynamisch en gelaagd begrip aanpakken. Impliciet waarschuwt de bundel hierdoor tegen nationalistische neigingen cultuur als een puur natiegebonden fenomeen te beschouwen. Op basis van het door het boek uitgedragen cultuurbegrip is het niet meer verantwoord een cultuur van welk land dan ook als een geïsoleerd en homogeen terrein te beschouwen. Sterker nog, het begrip ‘identiteit’ waarvan cultuur een zeer groot, of zelfs het grootste deel uitmaakt, kan ook

niet meer als een eenduidig systeem van normen en waarden opgevat worden, laat staan dat het geografisch af te grenzen zou zijn. Een van de voorbeelden is de dubbele bodem van de poëzie van Hans Faverey: in de Nederlandse context is het meer een hermetische, zelfreferentiële dichtkunst, maar de Surinaamse context opent onverwachte perspectieven voor de interpretatie van zijn gedichten. Geen van beide referentiekaders is weg te denken bij het lezen van Favereys poëzie.

Het inhoudelijke aspect van de cultuurkritische stellingname is dat geen enkel aspect van wat we cultuur noemen los te zien is van haar politieke context. Cultuur is ook met politiek verweven vanwege haar vele instituties. Zelfs de op het eerste gezicht 'onschuldige' terreinen als dans, muziek of showbizz, worden mede door politieke en ideologische factoren bepaald. Alle aspecten van cultuur impliceren een brede waaier van kwesties als gelijke kansen, etnische minderheden, feminisme, eurocentrisme, de verhouding van West tot Oost etc. De wegen van kunstenaars tot hun uitdrukkingsmogelijkheden zijn, evenals de inhoud van hun werk, hoe dan ook politiek geconditioneerd.

De bundel kan gelezen worden in de door de redacteurs aangeboden chronologische volgorde. Dan krijgt men een tijdsoverzicht van 1901 tot 1978 van wie allemaal het culturele klimaat van Nederland kwamen beïnvloeden en hoe. Een andere mogelijkheid is een geografische manier van lezen. Dan maakt de lezer zelf keuzes van leesstrategieën op grond van het type migrantengroepen. In dit geval kan men eerst de Indische hoofdstukken lezen (over onder andere de invloed van batik, de Balinese gamelangoep 'Gong Peliatan', de herinneringsliteratuur van eerste en tweede generatie Indische schrijvers, zoals Hella Haasse, Tjalie Robinson, Marion Bloem, Adriaan van Dis), vervolgens die over de Surinaamse culturele productie (van Albert Helman, de Nederlandse beeldende kunstenaar Nola Hatterman, of het Suriname-nummer van het Friese tijdschrift *Tsjerne*) of die over de Duitse vluchtelingen (Irmgard Keun, de positie van Duitse kunstenaars in Nederland vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog), en zo verder. De verschillende genres ten slotte bieden een derde leesmogelijkheid. Zo kan men eerst alle bijdragen over muziek, dan die over dans, literatuur, beeldende kunst of over de amusementsindustrie lezen. Deze leeswijzen bieden afzonderlijke inzichten in de verrijking van de Nederlandse cultuur door de nieuwkomers in de twintigste eeuw. De mogelijkheid voor deze losse manier van lezen suggereert dat er op het gebied van de cultuur van een bepaald land geen groot, overkoepelend vertoog te vertellen valt. Bovendien vallen de grote verschillen tussen 'lage' en 'hoge' cultuur weg. Een van de grootste verdiensten van dit eerste deel is dat het cultuur niet normatief behandelt, tegelijkertijd is kritiek in de beschrijvende gedeeltes over de receptiemechanismen van de ontvangende cultuur sterk aanwezig.

De reeks *Cultuur en migratie in Nederland* die met de steun van het Prins Bernhard Cultuurfonds verschijnt, is in vele opzichten uniek te noemen. Eén van die opzichten is van specifiek belang voor neerlandici in Midden- en Oost-Europa. Het eerste deel van de reeks is namelijk méér dan een rijke bron van de

Nederlandse cultuur in de twintigste eeuw. Het is een handboek voor iedereen die dagelijks met etnische, racistische en nationalistische kwesties geconfronteerd wordt in zijn/haar eigen land en omgeving. Midden- en Oost-Europa zijn niet minder dan Nederland verzamelaars van vele volken en culturen, maar de historische achtergrond van deze multi-etniciteit is heel anders dan in Nederland. Deze landen waren namelijk geen koloniale machten. Kolonisatie is echter maar één van de vele confrontaties tussen verschillende culturen. De afwezigheid van een koloniaal verleden betekent nog niet dat de regio Midden- en Oost-Europa de in de inleiding van de bundel onderscheiden patronen van interactie tussen autochtone en 'vreemde' culturen – witwassen, uitsluiting, insluiting, exotisering en vermengen tot transnationale cultuurvorm – niet kent. Integendeel: etnische discriminatie, antisemitisme en anti-romagevoelens behoren nog niet volledig tot het verleden. Er zijn ook vele Midden- en Oost-Europese kunstenaars, die in hun kunst de invloed van andere culturen warm omhelzen, verwerken en tot transnationaal niveau verheffen, net zoals dat in Nederland het geval is. Het vak neerlandistiek kan met *Kunsten in beweging* een heleboel vastgeroeste ideeën in de regio aan de kaak stellen en een nieuwe basis voor culturele studies introduceren. Het biedt een verfrissende kijk op cultuur die ook andere aspecten van het maatschappelijke leven ten goede kan komen.
– *Judit Gera*

Hanny Vermaas: *Mag ik u tutoyeren? Aanspreekvormen in Nederland*. Amsterdam en Antwerpen, Veen, 2004. 96 pp. ISBN 9020403737. € 8,50.

Dit boekje is de 'publieksgerichte versie' van het proefschrift van Vermaas¹ uit 2002. Voor het geval dat nog niet duidelijk zou zijn: het gaat om de ontwikkeling en het gebruik van de Nederlandse persoonlijke voornaamwoorden van de tweede persoon, met name *je/jij* en *u*. In zes korte hoofdstukjes bespreekt Vermaas de historische ontwikkeling van de aanspreekvormen in het middelnederlands en van de zeventiende tot en met de negentiende eeuw; de huidige systematiek voor het gebruik van de aanspreekvormen; hun gebruik in de media; vormen en gebruik van de aanspreekvormen in dialect; en de aanspreekvormen in Vlaanderen. Het boekje bevat ook een beknopte bibliografie.

Voor haar proefschrift heeft Vermaas in 1992/93 een uitgebreide landelijke enquête gehouden onder Nederlandse scholieren, hun ouders en grootouders. Op basis van de resultaten hiervan beschrijft ze het huidige gebruik van de aanspreekvormen in Nederland. In *Mag ik u tutoyeren?* gaat het vooral om een eenvoudige beschrijving van (de systematiek achter) dat gebruik. Theorie en methodologie van het onderzoek komen dus nauwelijks ter sprake. Dat is begrijpelijk voor zo'n 'publieksgerichte versie' (7), maar de geïnteresseerde

I J.A.M. VERMAAS: *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht, 2002.

neerlandicus kan toch maar beter het proefschrift ter hand nemen, als hij erachter wil komen hoe de vork echt in de steel steekt.

Daarmee doel ik dan niet alleen op die systematiek achter het gebruik van de voornaamwoorden *jij* en *u*. Die is natuurlijk erg interessant, ook al wordt hij niet bijster sprankelend beschreven. Het gaat me echter ook om de methodologie van dit onderzoek en de conclusies van Vermaas. Nu is dit een bespreking van die verkorte versie en niet van het proefschrift zelf, maar het is toch nuttig heel kort bij één fundamenteel punt stil te staan. In haar enquête vroeg Vermaas of mensen *u* of *jij* zeiden in bepaalde situaties. In feite komt dat neer op een vraag naar wat men denkt dat men zegt. Er is een belangrijk verschil tussen zelfperceptie en eigenlijk gebruik: als iemand beweert dat hij tegen de loodgieter altijd *u* zegt, is nog niet bewezen dat dat ook zo is. Daarvoor zouden we gesprekken tussen die persoon en zijn loodgieter moeten hebben, maar die heeft Vermaas niet opgenomen.

Op zich is dat niet zo'n probleem, zolang de onderzoeker het verschil tussen vermeend gebruik en echt gebruik maar erkent. Maar dat doet Vermaas niet. Ze onderzoekt dat echte gebruik elders wel, maar dan gaat het om het openbare leven: aanspreekvormen in de media en de reclame (hoofdstuk 4 van *Mag ik u tutoyeren?*). Daarmee worden de enquêteresultaten over vermeend gebruik van aanspreekvormen in de privé-sfeer dus niet getoetst aan het echte gebruik.

De vraag rijst dus of Vermaas inderdaad wel het huidige gebruik van de aanspreekvormen te pakken heeft. Daar twijfelt ze zelf echter niet aan. Ze heeft het over haar 'ontdekking dat er een nieuw aanwijsbaar systeem in het gebruik van *u* en *jij/je* bestaat' en wil 'bevestiging bieden van het bijna automatisch vernieuwde gebruik van *u* en *jij/je*' (8). Dergelijke uitspraken doen voorkomen alsof het huidige systeem (of eigenlijk dat van zo'n twaalf jaar geleden) niet langzamerhand is ontwikkeld, nog steeds in ontwikkeling is, en zich voorlopig ook wel zal blijven ontwikkelen. Erger nog wordt het op de flaptekst: 'De lezer van dit boek krijgt inzicht en houvast, en zal voortaan niet meer twijfelen over een juist gebruik van "u" en "jij".' Hiermee is de metamorfose compleet: wetenschappelijk onderzoek naar de Nederlandse taal in beweging, waarbij de nodige voorzichtigheid in acht genomen dient te worden, is nu verheven tot duidelijke normstelling. Het proefschrift van Vermaas maakt het gelukkig niet zo bont. Lees dat dus maar.

– Roel Vismans

Carola Henn (red.): *n/f 2. Onderzoek en praktijk tussen twee talen*. Association des néerlandistes de Belgique francophone, 2003. 167 pp. ISSN 1377 7645.

In mijn bespreking van de eerste uitgave van *n/f* uit 2002 (*NEM* 41,2, 80–82 (2003)) gaf ik al aan dat het hier waarschijnlijk om een soort jaarboek zou gaan. Dat lijkt inderdaad het geval te zijn, nu *n/f 2* ongeveer een jaar later is verschenen. Deze tweede uitgave is in veel opzichten een flinke stap vooruit. In kwantitatief opzicht is dit nummer 57 bladzijden dikker en telt het twaalf in

plaats van zeven artikelen. In organisatorisch opzicht zijn de bijdragen in drie aparte rubrieken gegroepeerd, in plaats van op alfabetische volgorde zoals in het eerste nummer het geval was. De uitvoering is minstens even professioneel als die van de eerste jaargang, met slechts een enkele redactionele misser (bijvoorbeeld de verwijzing in het artikel van Callebaut naar een publicatie van Vismans uit 1994 die niet in de bibliografie staat; maar iedereen kent dat boek natuurlijk!).

De drie rubrieken waarin *n/f 2* is opgedeeld, zijn 'onderzoek over literatuur', 'onderzoek over taalkunde' en 'NVT in de praktijk'. De eerste twee rubrieken lijken voornamelijk verslag te doen van lopend onderzoek, terwijl de laatste lopende onderwijsprojecten beschrijft. Dat is nuttig, maar tegelijkertijd ook een beetje frustrerend. Als lezer van zo'n bundel blijf je steeds zitten met de vraag waar het uiteindelijk toe zal leiden. Bij de ene bijdrage is dat uiteraard duidelijker dan bij de andere.

De literaire rubriek bestaat helaas uit slechts één bijdrage. Daarin belicht Sabrina Sereni 'Charlotte Mutsaers' speurtocht' naar haar eigen identiteit. Dat gebeurt in het kader van een interessante discourtstheorie waar niet alleen letterkundigen iets aan hebben. In de taalkundige rubriek worden heel verschillende aspecten van de taalkunde onder de loep genomen. De meeste artikelen hebben overigens ook een taaldidactische invalshoek waarbij het contrast tussen de moedertaal (het Frans) en het Nederlands (de doeltaal) in het spel komt. Dat is zeker het geval in de bijdragen van Rasier (over zinsaccent), Pekelder en Puttemans (over woordvolgorde), Paupert (over vaste uitdrukkingen met een werkwoord van positie). In het onderzoek van Lousberg gaat het om de taalleerders zelf, met name hun houding ten opzichte van het Nederlands en hun motivatie om die taal te leren. Hierbij contrasteert hij Duitstalige en Franstalige leerders. Mareel onderzoekt de verwantschap tussen 'bijna gelijke uitdrukkingen in het Nederlands en het Frans'. Hij mikt hier met name op paren als *er was geen hond* en *il n'y avait pas un chat*, waarvan de structuur hetzelfde is, maar de lexicale invulling enigszins verschilt. Callebauts bijdrage over het schakeringspartikel *dan* is de enige waar didactiek en contrast eigenlijk niet aan bod komen.

Ook de vijf bijdragen over de onderwijspraktijk zijn erg divers. Beerden houdt in zijn bespreking van de Franse vertaalwoordenboeken van Van Dale een pleidooi voor de invoering van nieuwe labels voor zaken uit België. Hierbij heeft hij de verschillende doelgroepen van deze woordenboeken voor ogen, maar pleit hij er tenminste impliciet ook voor meer rekening te houden met de Franstalige leerder van het Nederlands. Catalano en Sutura evalueren *Project 103* waarin een Franstalige en een Nederlandstalige lerarenopleiding met elkaar samenwerken met als doel verbetering van zowel de taalvaardigheid als de culturele vaardigheden van de studenten. Aan de hand van het Nederlands laat De Laet zien hoe linguïsten die al voor de Europese Unie werken, er een extra taal bij leren. Dat dat bij gevestigde taal-professionals snel gaat, lijkt geen twijfel. Godin en Piwnik beschrijven *Gramlink-Nederlands*, een *on line* oefenprogramma Nederlandse grammatica voor Franstaligen. Ten slotte presenteert

Héroguel een model om het (relatief nieuwe) vak zakelijk Nederlands aan te bieden.

Twee van deze vijf op het onderwijs gerichte artikelen (Catalano & Sutera en De Laet, hoewel deze laatste in iets mindere mate) bevatten ook een evaluatie van het beschreven project. Dat is toe te juichen, want het is belangrijk dat (vreemde-taal)-docenten niet alleen hun nieuwe methodes en materiaal presenteren, maar ook laten zien of het beoogde doel ervan gehaald wordt. Daar horen evaluaties door studenten en docenten bij, analyses van studieresultaten, en kritische geluiden van collega's die ermee gewerkt hebben en studenten die het materiaal hebben moeten gebruiken. Wat dat betreft is er mijns inziens ook op het kwalitatieve vlak een stapje vooruit gedaan in dit tweede nummer van *n/f*, hoewel meer van dit soort evaluaties zeer wenselijk is.

Blijkens de inleiding door de redactie zijn de artikelen uit *n/f* 2 afkomstig van een onderzoeksmarkt die in december 2001 in Mons werd gehouden. Veel van wat er in te lezen staat, is intussen dus alweer een stap verder. Niettemin geeft het 'jaarboek' van de ANBF een goede indruk van wat er zoal speelt in de Franstalige neerlandistiek.

– Roel Vismans

Arie Verhagen en Jeroen van de Weijer (eds.): *Usage-based approaches to Dutch. Lexicon, grammar, discourse*. Utrecht, LOT, 2003. 207 pp. [Netherlands Graduate School of Linguistics Occasional Series]. ISBN 90 76864 47 0.

Deze bundel bevat zes studies van het Nederlands door intra- en extramurale taalkundigen, die in maart 2003 te Leiden bijeen waren voor het symposium 'Language, Culture, and Cognition'. Alle auteurs gaan in hun onderzoek principieel uit van gegevens uit feitelijk taalgebruik en sluiten daarmee aan bij de 'usage-based' benadering van Langacker en Tomasiello. Ze gaan ook allemaal in op de vraag welke mechanismen van taal en kennis er nu aan het bestudeerde taalgebruik ten grondslag kunnen liggen. Niet voor niets tenslotte is de eerste editor hoofdredacteur van het tijdschrift *Cognitive Linguistics*. Een derde punt van overeenkomst is dat we hier geen abstracte formules en theorieën aantreffen, maar grondige analyses en beschrijvingen van betekenis en gebruik van de onderzochte constructies.

In het openingsartikel gaat Ariane van Santen in op de vraag wat de betekenis is van niet-feminiene beroepsnamen zoals *pedagoog*. In tegenstelling tot een woord als *pedagoge* dat duidelijk altijd gemarkeerd [+vrouwelijk] is, is *pedagoog* ongemarkeerd, dat wil zeggen het is niet noodzakelijk altijd [+mannelijk], maar kan ook op gender-neutrale wijze gebruikt worden. Nader onderzoek van het *NRC Handelsblad*-corpus wijst uit, dat in de praktijk *pedagoog* meestal gebruikt wordt ter aanduiding van mannen, soms ook neutraal voor een persoon in het algemeen, en dan ten derde mogelijk nog wel eens voor een vrouw. Deze gebruikskennis die de Nederlandstaligen er op na blijken te houden dient dan ook in de betekenisbeschrijving van *pedagoog* verwerkt te worden.

De hierna volgende bijdrage van Arie Verhagen gaat over de verhouding tussen idiomatische constructies en algemene regels binnen de Nederlandse grammatica. Op basis van het *Volkscrant*-corpus onderzoekt hij de eigenschappen van constructies met *weg* zoals (*zich*) *een weg banen door*, *zijn weg zoeken* en *de weg vinden*. Nauwkeurige analyse van de taalgebruiksgegevens maakt duidelijk dat we hier met vier zeer verschillende constructies te maken hebben, te weten reflexief, transitief, intransitief en ditransitief. Gelet op die verschillen vormt reductie tot één algemene grammaticale regel of principe niet een geschikte beschrijving voor de zeer specifieke, kleinschalige regelmatigheden die we hier ontdekken. Maar als dit al zo is op dit ene kleine en overzichtelijke punt van het Nederlandse taalgebruik, dan zou de systematiek in de grammatica als geheel er – aldus Verhagen – wel eens veel minder simpel en uniform uit kunnen zien dan vele op abstracte principes gerichte grammaticale theorieën ons willen doen geloven.

Bob Kirsner onderzoekt vervolgens het gebruik van de interjecties *hoor* en *hè* in directief taalgebruik, en speciaal de interactie van deze pragmatische partikels met twee verschillende soorten imperatief (het traditionele, directe werkwoordsstam-bevel *loop door!* tegenover de meer recente en minder rechtstreekse infinitief-opdracht *doorlopen!*). Het gaat hier om taalverschijnselen in de interpersoonlijke sfeer die uniek Nederlands zijn en geen Engels equivalent hebben. Na ondervraging van moedertaalsprekers en analyse van een corpus van zes Nederlandse literaire teksten van na de oorlog stelt Kirsner vast dat *doorlopen*, *hoor!* een flink stuk gewoner is dan *loop door*, *hoor!*, maar weer veel minder dan *loop maar door*, *hoor!*, terwijl dit bij *hè* nog weer heel anders blijkt te liggen. Behalve modale partikels als *maar* betreft hij verder ook negatie in zijn onderzoek, waarin een uitermate gevarieerd scala aan aansporings-, waarschuwings-, verbods- en bevelsnuances wordt ontrafeld. In de slotsectie maakt hij een aantal zeer behartenswaardige opmerkingen over betekenis en gebruik, en over praktijk en methodologie van taalonderzoek.

Judith Loewenthals bijdrage gaat over causatieve constructies met *laten* waarin geen ‘causee’ voorkomt, zoals in *De huiseigenaar liet zijn huis overschilderen*. Deze bijdrage is gebaseerd op taalgebruiksgegevens uit het Eindhovense corpus en gaat in het bijzonder over wat spreker en hoorder begrijpen zonder dat het met zoveel woorden wordt gezegd, en over de strategieën die hierbij een rol kunnen spelen. In haar conclusie legt ze een relatie tussen de afwezigheid van een ‘causee’, de vraag of er in de betreffende zin sprake is van permissie dan wel dwang, en de rol van indirectheid in het taalverkeer.

Het onderwerp van Thom Shannons bijdrage is syntactische verandering, in het bijzonder in de volgorde van pronominale elementen in het middenstuk van de zin. Zei men in de Middeleeuwen nog ‘*Als dat die grave hoorde*’ (met *dat* als object en *die grave* als subject), tegenwoordig is dat geheel andersom en wel ‘*Toen de graaf dat hoorde*’. Deze langetermijnverandering wordt gedocumenteerd en geanalyseerd met een verzameling teksten van de zestiende tot en met de twintigste eeuw. De typologische ‘drift’ die we hier zien is er één van een meer pragmatische naar een meer grammaticaal bepaalde woordvolgorde.

Ter verklaring wijst Shannon op het streven naar vermindering van syntactische ambiguïteit die mogelijk werd na en door het verdwijnen van de morfosyntactische verschillen tussen subject en object in het Nederlands.

Liesbeth Degand en Henk Pander Maat, ten slotte, gaan in op problemen van tekstsamenhang en presentatiestrategie, in een contrastieve studie van Nederlandse en Franse causale connectieven, te weten *omdat*, *aangezien* en *want* tegenover *parce que*, *puisque* en *car*. Van groot belang is dat ze aantonen hoe de verschillen in betekenis tussen die verschillende causale connectieven samenhangen met verschillen in *Speaker Involvement*: bij *want/car* is die hoog, bij *omdat/parce que* laag. Hun bevindingen worden cross-linguïstisch gevalideerd op basis van het *NRC Handelsblad*-corpus voor het Nederlands en het corpus *Le Soir* voor het Frans.

De verschillende bijdragen besluiten met nuttige bibliografische verwijzingen en de bundel bevat ook een goed register op namen, begrippen, constructies en talen. Uit het onderzoek in deze bundel valt veel te leren over allerlei interessante conceptuele en communicatieve factoren, conventies en strategieën die een rol blijken te spelen in het Nederlandse taalverkeer. Diepgravend corpus-onderzoek zoals hier geboden wordt, met de verrassende nieuwe inzichten die het oplevert, is voor de *ANS* nog niet of nauwelijks gedaan, en daardoor laat de *ANS* zoals wij die nu kennen, in feite maar het topje van de grammaticale ijsberg zien. Het degelijke empirische taalgebruiksonderzoek in deze bundel levert een zeer krachtig argument om daar zo snel mogelijk verbetering in te brengen.

– *Reinier Salverda*

Pierre Bakkes: *Venloos, Roermonds en Sittards*. Den Haag, SDU, 2002. 99 pp.

ISBN 9012090148. € 12,50.

Harrie Scholtmeier: *Utrechts, Veluws en Flevolands*. Den Haag, SDU, 2002. 122 pp.

ISBN 9012090083. € 12,50.

Jan Nijen Twilhaar: *Sallands, Twents en Achterhoeks*. Den Haag, SDU, 2003. 144 pp.

ISBN 9012090202. € 12,50.

Alle drie uit de serie 'Taal in stad en land'; hoofdredactie Nicoline van der Sijs.

De serie 'Taal in stad en land' zag in mei 2002 het licht met de publicatie van de eerste dertien delen. In 2003 volgden er nog twee delen en voor 2004 en 2005 staan er nog vijf in de steigers. Daarmee is de hele dialectkaart van Nederland zo'n beetje bestreken, maar nog niet die van Vlaanderen, alhoewel 'in principe ook voor de in België gesproken dialecten' van het Nederlands plannen bestaan (aldus het 'Voorwoord bij de reeks' op bladzijde 5 van *Venloos, Roermonds en Sittards*). Alle deeltjes waren begin januari 2004 nog beschikbaar. Voor deze bespreking zijn echter alleen de drie delen over Venloos, Roermonds en Sittards, over Utrechts, Veluws en Flevolands, en over Sallands, Twents en Achterhoeks ter beschikking gesteld.

Het 'Voorwoord bij de serie' staat in ieder deeltje, maar dat in *Sallands*,

Twents en Achterhoeks, dat in 2003 verscheen, wijkt enigszins af van dat in de andere (in 2002 verschenen) delen. Volgens dit voorwoord heeft ieder deel 'in principe' eenzelfde indeling: na een algemene inleiding volgen hoofdstukken over klank en spelling, woorden en woorddelen, zinnen, houding tegenover het dialect, een woordenlijst en ten slotte iets over de literatuur in en de (vak)literatuur over het dialect. In de hoofdstukken over fonologie, morfologie en syntaxis is er sprake van een vergelijking met de standaardtaal. Twee van de hier geraadpleegde delen volgen dat stramien echter niet strak. *Utrechts, Veluws en Flevolands* bespreekt de drie genoemde dialectgebieden in vier aparte hoofdstukken (over respectievelijk de IJsselmeerpolders, het Urks, het Veluws en het Utrechts) omdat er op taalkundig gebied weinig eenheid tussen die gebieden bestaat (p. 17). De laatste drie hoofdstukken volgen dan wel weer steeds de opzet van de serie, terwijl het eerste hoofdstuk vanwege 'de geheel afwijkende taalgeschiedenis van de IJsselmeerpolders noopte [...] tot [een] afwijkende aanpak' (p. 18). Hierin wordt het onderzoek naar de taal in de polders ingedeeld in onderzoek tijdens en onderzoek na de kolonisatie van dat gebied. *Venloos, Roermonds en Sittards* bevat eerst een algemeen hoofdstuk over het Limburgs, gevolgd door aparte hoofdstukken over de drie genoemde steden waarin dan de eigenaardigheden van ieder dialect afzonderlijk, en vervolgens de erin en erover gepubliceerde literatuur worden besproken.

Ook op andere vlakken verschillen de drie boekjes nogal van elkaar. Uit de deeltjes van Scholtmeier en Nijen Twilhaar blijkt duidelijk dat de auteurs taalkundigen zijn, terwijl dat bij Bakkes minder het geval is. Zijn taalgebruik is bijvoorbeeld minder specialistisch. Hij besteedt ook meer aandacht aan volksevenementen (met name het carnaval) dan de andere twee en aan de literaire productie. Scholtmeier legt meer nadruk op de externe taalgeschiedenis, met name in het hoofdstuk over de IJsselmeerpolders dat ook het langste (en boeiendste) hoofdstuk van het boekje is. Zijn relaas is ook het meest toegankelijk geschreven, terwijl dat van Nijen Twilhaar lijdt aan eentonigheid. Aan de andere kant is diens literatuurlijst weer het meest indrukwekkend en bevat zijn boek kaarten met isoglossen en andere taalkundige verschijnselen. Bakkes' boekje heeft een klein aantal kaartjes met gemeentegrenzen, maar dat van Scholtmeier bevat geen kaartjes. Wel staan er foto's in alle drie de deeltjes.

De reeks is inderdaad duidelijk gericht op het brede publiek waarvan op de begeleidende website (www.taalinstantenland.nl) sprake is. Dat gaat mijns inziens soms wel erg ver. Zo gaat geen van de kaartjes in Nijen Twilhaars boek vergezeld van bronvermelding, terwijl toch duidelijk is dat ze uit andere publicaties komen (de spelling van het kaartje op blz. 23 is bijvoorbeeld verouderd, en bij de kaartjes op blz. 24 en 27 is de legenda in het Duits). Ook op een ander vlak lijkt de uitvoering soms een beetje slordig: bij Bakkes worden minstens twee besproken auteurs niet in de literatuurlijst op bladzijde 99 genoemd. Dit maakt de serie mijns inziens minder geschikt voor gebruik in het universitaire onderwijs, waar we onze studenten regelmatig (moeten) wijzen op de noodzaak om het geschrevene zorgvuldig te verantwoorden.

Dat wil nog niet zeggen dat de serie 'Taal in stad en land' niet ingezet zou kunnen worden bij het extramurale onderwijs, maar daarbij is vanwege de variabele kwaliteit wel enige voorzichtigheid geboden, althans als we van deze drie delen moeten uitgaan. De begeleidende website (in het voorwoord bij *Sallands, Twents en Achterhoeks* staat overigens een ander, niet-bestaand web-adres) toont eenzelfde variabel beeld: bij negen van de vijftien reeds uitgegeven deeltjes zijn bijvoorbeeld de besproken dialecten te beluisteren, maar bij de overige zes niet. Of dit nu het 'indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten' is, waarvan in het 'Voorwoord bij de reeks' sprake is, betwijfel ik derhalve.

– *Roel Vismans*

A.W. de Groot was internationaal bekend vanwege zijn vele publicaties op het gebied van de fonologie en versleer, ook door de faam van zijn eigen theorie van de woordsoorten. En niet in de laatste plaats dankzij zijn *Structurele syntaxis* van 1949. De feestbundel *Studia gratulatoria* (1962) bevat bijdragen van ruim een vijftigtal vooraanstaande linguïsten uit alle hoeken van de wereld.

Tegenover de titelpagina van deze lijvige bundel ziet men een mooie informele foto van De Groot in zijn studeerkamer thuis. In een intiem moment zie je hem, even afgeleid van zijn werk, zijn linkerarm uitstrekken naar zijn grote, rustige hond die zich duidelijk verheugt op de komende aai over de bol. De Groots andere arm gaat bijna schuil achter een stapel boeken, maar toch zie je duidelijk genoeg dat hij in zijn rechterhand een sigaar houdt.

Ik heb De Groot letterlijk geen enkele keer zonder sigaar gezien, indien niet in zijn mond dan in ieder geval tussen zijn vingers. In zijn verknochtheid aan sigaren overtrof hij vrijwel iedereen, hij was zelfs de meest toegewijde sigarenkenner die ik ooit heb gekend.

Als een reis naar een of ander academische bijeenkomst op zijn agenda stond, had hij zoals de meeste professoren steevast zijn portefeuille met allerlei belangrijke papieren bij zich. Maar daarnaast zag je hem nooit reizen zonder een bepaald klein koffertje. Bij aankomst op de bijeenkomst legde hij het koffertje op tafel, en iedereen die hem kende

was al vertrouwd met de inhoud. Het zat namelijk volgestouwd met een keur van de beste sigaren, iets voor alle mogelijke smaken en omstandigheden. De sigaren werden uiteraard ook aan collega's aangeboden.

De Groot gedroeg zich met een zweem van elegantie die altijd pretentieloos bleef – een van mijn modellen voor hoe een echte heer van oude Europese stempel zich behoort te gedragen. Op de foto werkt hij ontspannen thuis maar toch met wit overhemd, das en pak inclusief vestje.

Hij praatte zacht en langzaam in weloverwogen zinnen, maar pas op: als het werk van een vakgenoot hem niet aanstond, kon hij onverwacht scherp en zelfs fel uit de hoek komen, weliswaar meestal gekruid met de hem eigen geestigheid.

Daarnaast belichaamde hij voor mij – natuurlijk zonder dat hij het ooit besepte – een nogal belangrijke mijlpaal in mijn leven. Hij was namelijk de allerlaatste die mij tutoyeerde terwijl hij goed wist – hij was immers ruim een generatie ouder dan ik – dat het niet wederzijds zou zijn. En op de oude herenmanier noemde hij mij niet bij de voornaam, maar de achternaam sec.

Wat ik niet kon weten was dat mijn kennismaking met hem in zijn laatste levensjaar zou vallen. Ik kan eigenlijk niet zeggen dat ik hem in dat ene jaar werkelijk goed heb gekend, maar toch: dat prettige gevoel een laatste 'oom'figuur te hebben gehad heeft mij nooit meer verlaten.

..... *Auteursinformatie NEM 3, 2004*

Frida Balk-Smit Duyzentkunst is emeritus hoogleraar Nederlandse taalkunde, Universiteit van Amsterdam, en redacteur van *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: fenabalk@planet.nl

Marion Boers is als universitair docent Nederlandse kunst- en cultuurgeschiedenis en als docent Nederlands als tweede taal verbonden aan de vakgroep Dutch Studies van de Universiteit Leiden. Zij publiceert regelmatig over de sociaal-economische aspecten van de kunstproductie in de zeventiende eeuw. Zij is tevens redacteur van *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: m.e.w.boers@let.leidenuniv.nl

H.J. Boukema, als neerlandicus voorheen werkzaam aan de Universitas Indonesia (Jakarta) en de Ankara Universitesi (Ankara), was lange tijd redacteur van *Neerlandica Extra Muros*. Tegenwoordig is hij uitbater van Antiquariaat des Indes te Driebergen, dat zich specialiseert in boeken over Nederlands-Indië/Indonesië, de Nederlandse Antillen & Aruba, Suriname en over Nederlandse literatuur en geschiedenis.
e-mail: antiquariaat.desindes@freeler.nl

Jessica Brouwer is als lectrice verbonden aan de Université de Paris-Sorbonne Paris IV.
e-mail: jessica.brouwer@paris4.sorbonne.fr

María José Calvo González is als docent Nederlandse taalverwerving en literatuur verbonden aan de vakgroep Duits van de Complutense Universiteit te Madrid. Ze werkt thans aan haar proefschrift over de betrekkingen tussen Spaanse en Nederlandse laatmiddeleeuwse prozaramans.
e-mail: mjcalvog@telefonica.net

Mirjam Gabriel-Kamminga studeerde Nederlandse en Duitse taal- en letterkunde aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster. Daarna was ze een aantal jaren als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Institut für Niederländische Philologie te Münster. Op het ogenblik werkt ze als lerares Nederlands en Duits op een middelbare school in Nordhorn (Duitsland).
e-mail: kamming@uni-muenster.de

Judit Gera is universitair hoofddocent moderne Nederlandse letterkunde aan de Eötvös Universiteit te Budapest. Ze is ook vertaalster van Nederlandstalig letterkundig werk. Er zijn twee Hongaarstalige boeken van haar hand verschenen over de parallellen tussen literatuur en schilderkunst in Nederland en Vlaanderen. Daarnaast heeft ze in 2001 een Nederlandstalige studie *Van een afstand. Max Havelaar tegendraads gelezen* gepubliceerd.
e-mail: gera@cns.elte.hu

Ralf Grüttemeier is hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Carl von Ossietzky Universität Oldenburg en redacteur van *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: ralf.gruettemeier@uni-oldenburg.de

Veronika Havliková was van 2000 tot 2002 werkzaam aan de Karlsuniversiteit te Praag, tegenwoordig werkt ze aan haar proefschrift over literaire popart in Nederland. Zij is tevens vertaalster van Nederlandstalige literatuur in het Tsjechisch en vice-voorzitter van Ne-Be, vereniging voor Nederlandse en Vlaamse cultuur.
e-mail: veronika.havlikova@quick.cz

Theo Hermans is hoogleraar Nederlands en Vergelijkende Letterkunde aan University

College London. Hij publiceert tegenwoordig vooral over vertaalkwesties.
e-mail: t.hermans@ucl.ac.uk

Piet de Kleijn doceert Nederlands als tweede taal en Frans aan het Talen practicum van de Nuffic in Den Haag. Is sinds 1981 docent aan de Zomercursus Nederlandse taal en cultuur (Breukelen/Zeist) en verzorgt sinds 1987 de didactiekcolleges voor het Seminarium voor Nederlandse taal en cultuur (Amsterdam). Hij is de auteur van onder andere *Alexander: leerboek ter uitbreiding van de woordenschat van anderstaligen* (1986, uitgave in eigen beheer) en van het *Combinatiewoordenboek* (Amsterdam, 2003).
e-mail: pdkleijn@euronet.nl

Nelleke Moser is in 2001 aan de Vrije Universiteit Amsterdam gepromoveerd op de rederijkerspoëtica tussen 1480 en 1620. Momenteel verricht ze aan dezelfde universiteit als post-doc onderzoek naar verzamelhandschriften met rederijkers teksten. Tevens doceert ze Vroegmoderne Nederlandse Letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Naast de rederijkersbeweging hebben ook zeventiende-eeuwse vertalingen haar belangstelling.
e-mail: ph.moser@let.vu.nl

Dieuwke van der Poel doceert Middelnederlandse letterkunde aan de Universiteit Utrecht. Haar meest recente publicaties betreffen vooral het laatmiddelnederlandse profane en geestelijke lied. Ze werkte mee aan een integrale editie van het *Antwerps Liedboek* die in oktober 2004

verschijnt in de Delta-reeks.
e-mail: dieuwke.vanderpoel@let.uu.nl

Dolores Ross is professore associato aan de opleiding tolk/vertaler van de Universiteit van Triëst. Zij publiceert voornamelijk op het gebied van vertaalkunde.
e-mail: doloresr@sslmit.univ.trieste.it

Miranda van Rossum werkt voor UCL aan *Lagelands 2*, een online cursus Nederlands voor halfgevoorderden. Daarnaast is zij verbonden aan de Universiteit van Hull, waar zij bijdraagt aan de MA in Language Learning and Technology, en tevens werkzaam is voor het Educational Development Team, dat de training van universitaire docenten verzorgt.
e-mail: m.m.van-rossum@hull.ac.uk

Reinier Salverda is Professor of Dutch Language and Literature aan University College London. Hij is lid van de redacties van het tijdschrift *Ons Erfdeel* en het jaarboek *The Low Countries*, en President van de Association for Low Countries Studies in Ireland and the UK (ALCS).
e-mail: r.salverda@ucl.ac.uk

William Z. Shetter is emeritus hoogleraar Germaanse talen en taalkunde, Indiana University, Verenigde Staten.
e-mail:

Roel Vismans is Senior Lecturer in Dutch aan de University of Sheffield en redacteur van *Neerlandica Extra Muros*.
e-mail: r.vismans@sheffield.ac.uk

Uitgever

Rozenberg Publishers
Bloemgracht 82 huis
1015 TM Amsterdam, Nederland
Telefoon (020) 625 54 29
Fax (020) 620 33 95
E-mail info@rozenbergps.com
www.rozenbergps.com

Vormgeving

Puntspatie [bno], Amsterdam

Abonnementsprijs 2004

(3 nummers van 84 blz.)

Nederland:

€ 30,00 (inclusief portokosten)

Overige landen:

€ 35,00 vooraf te betalen op
rekeningnummer 56 64 78 323 van
Rozenberg Publishers,
Bloemgracht 82 huis
1015 TM Amsterdam, Nederland.
In dit bedrag zijn de portokosten
begrepen. (Alle bankkosten in
binnen- en buitenland zijn ten laste
van de abonnee.) Losse nummers:
€ 16,50 (inclusief portokosten).

ISSN 0047-9276

Neerlandica Extra Muros

Tijdschrift van de Internationale
Vereniging voor Neerlandistiek (IVN)
Drie afleveringen (2004)
Jaargang 42, 3, oktober 2004

Onder redactie van

F. Balk-Smit Duyzentkunst,
M. Boers-Goosens, A.J. Gelderblom,
R. Grüttemeier, A.M. Musschoot,
J. Pekelder, R.M. Vismans, M. Kristel
(redactiesecretaris)

Samenstelling redactieraad

Dr. Luc Bergmans, Parijs, voor
Frankrijk; Lic. Widjajanti Dhar-
mowijono, Semarang, voor
Azianië; Dr. Wilken Engelbrecht,
Olomouc, voor Midden- en Oost-
Europa; Dr. Siegfried Huigen,
Stellenbosch, voor Zuid-Afrika;
Prof.dr. Jeannette Koch, Napels,
voor Zuid-Europa; Dr. Niels-Erik
Larsen, Kopenhagen, voor Noord-
Europa; Dr. Jelica Novakovic-
Lopusina, Belgrado, voor Midden-
en Oost-Europa; Drs. Sugeng
Riyanto MA, voor Azianië;
Prof. dr. Thomas F. Shannon,
Berkeley, voor Canada en de
Verenigde Staten

Redactiesecretariaat

Raadhuisstraat 1
2481 BE Woubrugge, Nederland
Telefoon (0172) 51 82 43
Fax (0172) 51 99 25
E-mail bureau@ivnnl.com

ROZENBERG
Publishers

ISSN 0047-9276